

PHOENIX

H
O
E
N
I
X

Kind en Opvoeding

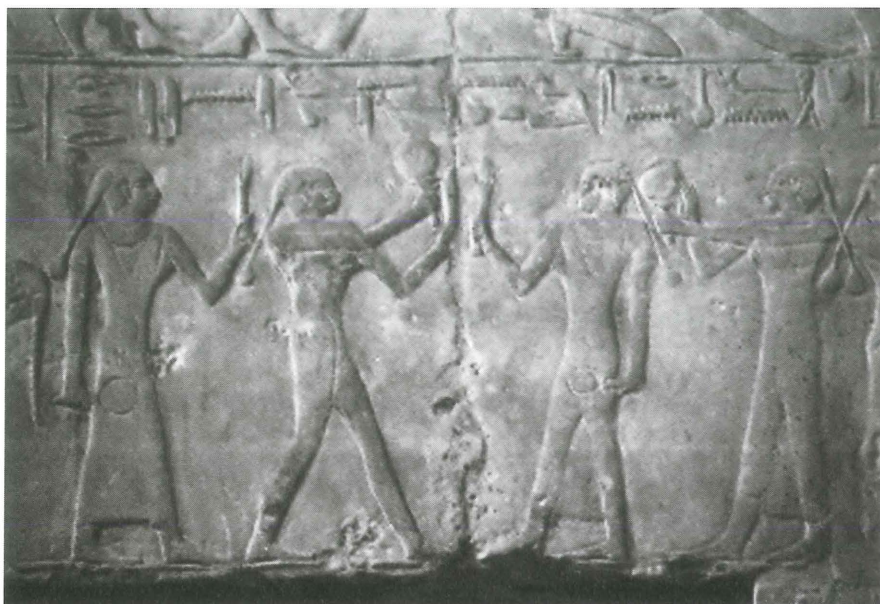
EX ORIENT

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	N. van der Stelt, Voltastraat 34, 3817 KN Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Dr. P.M. Goedegebuure, Marie Baronlaan 15, 1183 WX Amstelveen
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. E.J.J.E. de Ruiter, Herkenboschstraat 5, 6845 HM Arnhem
DORDRECHT	Mevr. O.C. van Os-Freriks, Oosterparkweg 29, 2985 SX Ridderkerk
EINDHOVEN	D.A. Rabinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Mevr. R.M. Schaap-Fictoor, Boerlagestraat 8, 2041 VE Zandvoort
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Coligny laan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. dr. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Mw. Dr. M. Hommema-van Eek, G. Emersonstrjitje 22, 9088 BE Wirdum
LEIDEN	W.F.M. Henkelman, Vierlinghlaan 178, 2332 CZ Leiden
MAASTRICHT	Dhr. en Mw. Opdenakker-Cuypers, St. Hubertuslaan 49c, 6212 BH Maastricht
NIJMEGEN	Dr. C.G. den Hertog, De Wieken 78, 6581 DH Malden
ROTTERDAM	Mw. G. Linke, Dempostraat 204, 3029 CM Rotterdam
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Vondelstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	Dr. P.S.F. van Keulen, Kennedylaan 36, 3844 BD Harderwijk
ZUTPHEN	Mevr. F.N.Th. Groenewoud, Rustoordlaan 23, 7211 AV Eefde
BELGIË	Dr. T. Boiy, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Hathor-dans door meisjes. Oude Rijk. Reliëf uit de grafkapel van Mereruka in Saqqara (zie bijdrage van JANA LOOSE in deze aflevering. Foto KRIJGSMAN-VAN DER VELDEN).

INHOUD

Van de redactie	54
Opvoeding in de Levant	MEINDERT DIJSTRA 55
Kind en opvoeding in het Oude Egypte	JANA LOOSE 75
Kinderen en opvoeding bij de Hettieten	J. DE ROOS 89
Kind en opvoeding in het Oude Mesopotamië	K.R. VEENHOF 99

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. VAN DIJK, P. GOEDEGEBUURE, F. VAN KOPPEN en K.J.H. VRIEZEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt € 25.00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 12.50. Hiervoor ontvangen de leden *Phœnix* en de *Nieuwsbrief*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: EOL@let.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van *Phœnix*. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Dr. D.J.W. MEIJER (voorzitter); Dr. A. EGBERTS (secretaris); Dr. B.J.J. HARING (penningmeester); Dr. R.J. DEMARÉE; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ (contact met afdelingen); Dr. M.J. RAVEN; Dr. T. BOIJ (België); Dr. K.J.H. VRIEZEN (redactie *Phoenix*), Mevr. drs. M.M. VUGTS (publicaties en website).

Dr. M. COENEN, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Antwerpen, Hasselt en Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

Het verlangen naar kinderen is van alle tijden en alle plaatsen. Dat geldt ook voor de Oudoosterse wereld zoals bijvoorbeeld uit bijbelse teksten blijkt, „uw kinderen zijn als olijscheuten rondom uw dis” (Ps. 128:3), „de kroon der ouden zijn kindskinderen” (Spr. 17:6). Maar ook de zorg over hun opvoeding en levenswandel was bekend, „hoor, mijn zoon, de tucht van uw vader en verwerp de onderwijzing van uw moeder niet” (Spr. 1:8).

Deze aflevering van *Phoenix* is gewijd aan het thema „Kind en opvoeding” en hierin komen de verschillende cultuurgebieden van het Oude Nabije Oosten aan de orde: het Oude Israël en Ugarit, het Oude Egypte, de Hettieten en Mesopotamië worden beschreven door respectievelijk MEINDERT DIJKSTRA, JANA LOOSE, J. DE ROOS en K.R. VEENHOF. De bijdragen zijn bewerkingen van lezingen die eerder gehouden werden op de Studiedag van Ex Oriente Lux in 2004.

OPVOEDING IN DE LEVANT

MEINDERT DIJKSTRA

*Zie, kinderen zijn een erfenis van JHWH
(zijn) beloning, de vrucht van de schoot.
Als pijlen in de hand van de krijger
Zo zijn de kinderen der jeugd.
Gelukkig de man, wiens pijlkoker ermee gevuld is.
Zij worden niet beschaamd als zij in de poort
de vijanden te woord staan. (Ps 127:3-5)*

De kinderzegen: ideaal en werkelijkheid

In het oude Israël betekende het hebben van veel kinderen en vooral het hebben van veel zonen niet alleen een grote eer en een blijk van voorspoed, maar ook een zekere investering in de eigen oude dag en de toekomst van de familie. Niet alleen de man, die er zijn pijlkoker mee vol heeft wordt gelukkig geprezen. Op het huwelijk van Boaz en Ruth wordt de toast uitgebracht, dat zijn jonge vrouw Ruth moge worden als Rachel en Lea die samen het huis van Israël hebben gebouwd (Ruth 4:11-12). Abraham ontvangt de belofte dat zijn nageslacht talrijk zal zijn als de sterren des hemels en het zand aan de zee. Hij wordt een 'vader van vele volken' genoemd, maar het had weinig gescheeld of hij was kinderloos gestorven. Isaak vergaat het niet veel beter. Pas bij Jakob gaat het er een beetje op lijken, twaalf zonen en een dochter en met zeventig zielen zoeken ze asiel in Egypte (Exod. 1:2). Wens en werkelijkheid lagen soms ver uit elkaar. De zegenwens om veel kinderen, vooral veel zonen te hebben of te krijgen betekent niet dat gezinnen in oud Israël groot waren. Ze waren vermoedelijk gemiddeld van gelijke grootte als modale gezinnen elders in het Oude Nabije Oosten. Het begrip *bet 'ab* 'huis van de vader' dat wil zeggen de kleinste sociale eenheid rondom de *pater familias* in het gangbare patrilocale systeem, is nogal diffuus van omvang en varieert tussen de 'nuclear family' en de zogenaamde 'extended family' (vader en moeder met zonen en hun gezinnen) of zelfs de clan (oudste broer met broers, hun zonen en hun gezinnen). Niettemin mag aangenomen worden dat gezinnen van meer dan zes personen (vader, moeder, vier kinderen) al boven het gemiddelde kwamen. Het gemiddelde vierkamerhuis in Israël kon aan niet meer dan 6-10 mensen regulier onderdak bieden. In het cluster van belen-

dende huizen in de steden zullen niet meer dan 20-40 leden van een 'extended family' bij elkaar hebben gewoond. Op het platteland kan dat meer geweest zijn, maar een gezin van twaalf zonen die een grootfamilie van zeventig personen vormt, lijkt al een ideaal te zijn. Laat staan de veertig zonen en dertig kleinzonen van de Piratoniet Abdon, die reden op zeventig ezelshengsten of de zeventig zonen van Gideon en Achab (Richt. 8:29; 2 Kon. 10:1). Kindersterfte, sterfte onder kraamvrouwen, harde werkomstandigheden, oorlog, ziekte, hongersnood, maar ook zaken als beschikbare landbouwgronden, het water en andere natuurlijke bronnen zullen de gemiddelde grootte van gezinnen tot ongeveer zes personen per echtpaar hebben beperkt. Ook ideale leeftijden in de orde van 70/80 jaar (= 2x 40; Ps. 90:10) en de uiterste grens (120 = 3x 40; Gen. 6:3), de evenaring of de overschrijding daarvan bij aartsvaders, Job, Mozes en Jozua (Deut. 34:7; Joz. 24:29; Job 42:16-17)¹, die allen oud en van het leven verzadigd sterven, verhelen niet dat de gemiddelde leeftijd bij ca. 40 jaar lag.

De kindertijd en adolescentie

Om vervolgens vast te stellen in welke tijdspanne het kind werd opgevoed, moet men eerst kijken naar de leeftijd waarop men gewoonlijk huwde. De rabbijnen hebben de minimum leeftijd voor meisjes op 12 jaar en voor jongens op 13 jaar vastgelegd, dat wil zeggen min of meer gelijk met het intreden van de fysieke puberteit, maar Rabbi Jehuda ben Tema (M Aboth 5:21) vindt een jongen eigenlijk pas geschikt voor het huwelijk op achttienjarige leeftijd². Vermoedelijk lag de gemiddelde leeftijd om te huwen in Oud-Israël een paar jaar lager³. In een oudere periode van Israëls volksbestaan werd deze overgang naar een volwassen bestaan zoals elders in de Levant en Egypte, gemarkeerd door besnijdenis, een *rite de passage* die de puber geschikt maakte voor het huwelijk⁴. Er valt veel voor te zeggen dat de Israëlieten dit gebruik al kenden bij de vestiging in Kanaän of misschien zelfs hebben overgenomen van de lokale bevolking (Jozua 5:2-9). De besnijdenis op de 8^e dag als opname in de religieuze Joodse gemeenschap is pas veel later in gebruik gekomen. Voor het merendeel van de bevolking zal de grens van de manbare leeftijd ook min of meer zijn

¹ Waar de leeftijd van Job vermoedelijk als 140 jaar en niet nog eens 140 jaar (NBG) gelezen dient te worden.

² A. LEMAIRE, *Anchor Bible Dictionary* 2, New York e.e. 1992 (verder: *ABD*), 307.

³ R. DE VAUX, *Hoe het Oude Israël leefde* I, Roermond 1961 (verder: *DE VAUX I*), 65.

⁴ *DE VAUX I*, 93vv.

samengevallen met de basisopvoeding en religieuze vorming. Het is niet toevallig dat later de afsluiting van de religieuze opvoeding tot *bar mitswa* min of meer met de huwbare leeftijd samenvalt.

Dat neemt overigens niet weg dat er na het intreden van de puberteit nog een leerperiode kon volgen, vooral bij specialistische beroepen zoals ambtenaar, schrijver of priester en wellicht ook training in zulke beroepen als smid, timmerman, zegelsnijder etc. Hier staan we even voor een dilemma. Wat bedoelen we met opvoeding? Gaat het over de elementaire opvoeding thuis door vader en/of moeder, of ook over verdere scholing, religieuze vorming en beroepstraining van de adolescent? Het is denk ik van belang om te constateren dat het Hebreeuws en ook de verwante Levantijnse talen voor de adolescent tussen kind en ‘volwassene’, dat wil zeggen het (re)productieve bestaan als gehuwden, nog een aparte term kennen, nl. *bachur* ‘jongeling’ of *na'ar*, zoals David als hij in dienst komt bij Saul (1 Sam. 17:55-57) en *betulah* ‘(huwbare) maagd, meisje’, zoals Rebekka (Gen. 24:16; Richt. 21:12)⁵. Het is duidelijk dat er dus na de puberteit, die in zekere zin de levensfase van fysieke volwassenheid inluide, toch ook sprake was van een levensfase, die vooraf ging aan een zelfstandig, volwassen bestaan. Een periode waarin een jongeman, zelfs nadat een huwelijk was toegezegd, soms nog ‘zeven jaar moest dienen om Rachel’ (Gen. 33; 1 Sam. 18:17-19), maar blijkbaar ook nog in de leer was om als vakman in zijn beroep als soldaat, schrijver, priester, enzovoort opgeleid te worden⁶. Een dergelijke leeftijdsfase lijkt ook verondersteld te zijn in de schatting en lossing van personen, waarin de groep van 5-20 jaar zowel voor jongens als meisjes apart wordt genoemd (Lev. 27:1-8). Getrouwd of niet, pas vanaf je twintigste werd je voor vol aangezien. Globaal bestond dus het leven uit vier fasen: kind, jongere, volwassen man en vrouw en grijsaard (o.a. Jer. 6:11).

Nu levert dat wel een probleem op voor de bespreking van ons onderwerp: opvoeding in het Oude Israël en de Levant. Geografische en chronologische afgrenzing is daarbij nog het minst moeilijk, ook al houdt

⁵ P.DAY, ‘Virgin’, *Eerdmans Bible Dictionary*, Grand Rapids 1987, 1358-9; G.J.WENHAM, ‘Betulah A Girl of Marriagable Age’, *Vetus Testamentum* 22 (1972) 326-348. Minder gangbaar, maar met ongeveer synonieme klank *na'arah*, een meisje dat soms gedefiniëerd wordt als een *virgo intacta* (Gen. 24:14ff; Richt. 21:12; Amos 2:7), maar ook een jonggetrouwde vrouw kan zijn. In geen van deze situaties wordt de leeftijd van de adolescent gespecificeerd, maar doorgaans lijken de teksten een leeftijd tussen 12 en 20 jaar te veronderstellen

⁶ Zo kan ook met de term *bachurim/na'arim* contingenten jonge krijgslui (maar vermoedelijk geen recruten) aangeduid worden, mogelijk in onderscheid van ervaren krijgslui en veteranen. Een *na'ar* kan echter ook een leerling-schrijver zijn (Richt. 8:14; zo ook op zegels).

zo'n afgrenzing tot het Syrisch-Palestijnse kustgebied in de periode tussen Laat Brons tot en met de Perzische tijd altijd iets arbitrairs. Ongetwijfeld hebben zich in deze periode belangrijke ontwikkelingen voorgedaan, vooral in de periode van de grootrijken Assyrië, Babylonië en Perzië. Ontwikkelingen die in Israël-Juda vooral ook samenhangen met de opkomst van de profetische beweging in de 8^e eeuw v.Chr. en het ontstaan van het vroege jodendom in de Perzische periode. Om het een beetje beperkt te houden, laten we de opleiding in specialistische beroepen nu buiten beschouwing en concentreren ons op algemene sociale en religieuze opvoeding, thuis en — zo dat bestond — op school. Helemaal waterdicht kan zo'n scheiding niet zijn. Ook al wil ik het vandaag niet hebben over beroepstraining, zoals bijvoorbeeld de opleiding tot schrijver,⁷ dan mogen we toch aannemen dat schoolteksten zoals die in het curriculum van de schrijvers werden gebruikt, een bredere functie in opvoeding en scholing hebben gehad dan slechts het opleiden van schrijvers. Kortom, ik zal mij niet laten verleiden om het nog altijd voortreffelijke overzicht van père ROLAND DE VAUX in *Hoe het Oude Israël Leefde* te verbeteren

Na een schets over opvoeding thuis en de idealen die daarin een rol spelen, zal ik u nog bezig houden met de vraag of er aanwijzingen bestaan dat er na of naast de opvoeding bij vader en moeder thuis en het in de leer zijn voor een vak, nog zoiets als een algemene scholing heeft bestaan in zulke steden als Ugarit, Byblos, Samaria en Jeruzalem en misschien zelfs buiten deze centra van handel en bestuur. Bestond er ook los van de scholing tot schrijver een soort academische vorming voor priesters, hoge ambtenaren aan het hof, kortom voor de elite of de echelons tussen het hof, de tempel en het gewone volk? Die vraag heb ik niet bedacht. Velen hebben zich al met de vraag naar de scholen en scholing in Oud-Israël en zijn directe Umwelt bezig gehouden. Eerder heb ik daarover al opgemerkt dat men uit het feit dat in de wijsheidsliteratuur meestal een enkeling wordt aangesproken, niet mag concluderen dat het onderwijs privé was. Dat zou volkomen buiten het beeld vallen dat de omgeving van Israël ons biedt. Toch moet vervolgens gezegd worden dat profeten- en wijsheidsscholen, die vaak een prominente rol spelen in de oudtestamentische wetenschap, zich in teksten en archeologie grotendeels aan onze waarneming onttrekken⁸. Als er al zoiets als een school bestaat heeft dan zeker niet het instituut met klassen, lesprogramma's, rooster zoals wij dat vandaag kennen. Dat is zelfs in Europa een recent verschijnsel. Het blijft een waagstuk zich met de vraag

⁷ Zie het speciale nummer 'Opleiding in het Oude Nabije Oosten', *Phoenix* 38,3 (1992).

⁸ M. DIJKSTRA, 'Schrijvers en Scholing in Oud-Israël', *Phoenix* 38 (1992) 49

bezig te houden⁹, want de informatie daarover is bijzonder schaars, net zoals over dagelijkse hygiëne. Maar ook hier geldt dat de ‘absence of evidence’ niet onmiddellijk de ‘evidence of absence’ betekent.

De opvoeding thuis door de ouders en de familie.

Over de kindertijd kunnen we kort zijn. Of het kind echt kind mocht zijn, of al snel als een volwassene *in spe* belast met kleine taken werd gezien, is moeilijk in te schatten. Sommige ontwikkelingspsychologen beweren dat het kind als eigensoortig wezen eigenlijk in vroeger tijd niet bestaan heeft en een ontdekking is van de Verlichting. Vermoedelijk valt dat wel mee. De eerste levensjaren bleef het kind onder de rokken van de moeder of de min (*mênèqèt*, Gen. 24:59; 35:8; Exod. 2:7; Jes. 49:23) of zelfs een voogd (*’ômēn/’ômēnet*, Num. 11:12; Jes. 49:23)¹⁰, ook nadat het was gespeend tot hij / zij vijf of zes jaar oud was (Lev. 27:1vv; 2 Sam. 4:4; 2 Kon. 11:2). Misschien dat naast het eerste onderricht al een begin werd gemaakt met de godsdienstige opvoeding (Spr. 1:8; 6:20). In ieder geval beschouwde TH.C VRIEZEN de opvallende formulering: „Ieder zal voor zijn moeder en vader ontzag hebben...” (Lev. 19:3), waarin de moeder eerst genoemd wordt, als een aanwijzing voor het bestaan van een soort kindercatechismus¹¹. Echter, niet alleen moeders, ook vaders vertroetelden hun kleine kinderen op schoot en leerden hun kinderen lopen, hoewel we dit merkwaardig genoeg bijna alleen vernemen in metaforische uitspraken over de relatie van God met zijn volk (Hos. 11:3; Jer. 31:20; Spr. 8:30¹²; Ps. 22:11). Net zoals Anat-

⁹ Om de zaak niet ingewikkelder te maken laat ik de vraag of zulk onderwijs open stond voor meisjes en jonge, ongehuwde vrouwen buiten beschouwing. Weinig vrouwen hebben in de patriarchale culturen van de Levant zich een prominente plaats kunnen verwerven in het publieke domein als priesteres, profetes of ‘wijze vrouw’. Van scholing in die richting weten al helemaal niets. Een en ander sluit echter niet uit dat sommigen geschoold werden of zichzelf schoolden ook buiten de gebruikelijke kwaliteiten om waarvoor zij worden geprezen in Spreuken 31, kwaliteiten waarvan sommige toch een behoorlijke scholing veronderstellen (Spr 31:16, 26).

¹⁰ Of er een strikt onderscheid valt te maken tussen *mêneqet* ‘wet nurse’ en *’ômenet* ‘dry nurse’ lijkt me niet zo duidelijk als LEMAIRE, *ABD* 2, 307 suggereert. Er zijn voorbeelden van een blijvende relatie tussen kind en voedster ook na het spenen (Gen. 24:59; 2 Sam. 4:4; 2 Kon. 11:2). Vaak zal dus de voedster de rol van verzorgster op zich genomen hebben.

¹¹ TH.C. VRIEZEN en A.S. VAN DER WOUDE, *De Literatuur van Oud-Israël*, Wassenaar 1973⁴, 44 (de verkorte tekst van deze ‘kinderdecaloog’ in voetnoot a), 183; jammer genoeg keert deze belangwekkende suggestie in de laatste editie *Oud-Israëlitisch en Vroegjoodse Literatuur*, Kampen 2000 niet meer terug.

¹² Hoewel in deze tekst ‘lieveling, troetelkind’ onzeker is. Op grond van sommige oude vertalingen (bijv. Α τῆθνουμενη), zou ook aan een *’oman/’amman* < *ummanu* ‘kunstenaar, artiest, geleerde’ gedacht kunnen worden.

olische vaders speelden Israëlitische vaders soms met hun kinderen op schoot¹³. In ieder geval is het niet nodig het gebaar van het plaatsen op de knieën of in de schoot van de vader of grootvader (Gen. 48:12; 50:23) meteen als een adoptierite te verklaren¹⁴.

Verder speelden kinderen uit lagere milieus vrij op straat, op de markt of buiten (Jer. 6:11; Zach. 8:5), maakten muziek op eigen gemaakte instrumenten, zoals ratels, trommels en fluiten en zongen liedjes (Matth. 11:16). Het is aannemelijk dat poppen, miniatuurmeubels, dierfiguren van hout en gebakken klei soms bedoeld waren als speelgoed, hoewel dat niet met zekerheid is te zeggen, omdat het Oude Testament zelf daar niets over zegt. Meer zeker kunnen we zijn van spelletjes, hoewel de kostbare teruggevonden speldozen vermoedelijk aan volwassenen toebehoord hebben¹⁵. Terwijl de meisjes onder de hoede van hun moeder bleven, zullen jongens vanaf een jaar of zes aan de vader, of een door hem of in plaats van hem aangewezen voogd of opvoeder zijn toevertrouwd ('*ômēn*, 2 Kon. 10:1, 5; 11:4¹⁶; Est. 2:7)¹⁷. Ongetwijfeld zette de vader of voogd het inprenten van de eerste godsdienstige beginselen voort. Niet alleen door op hun al of niet liturgisch geënceneerde spel van vraag en antwoord in te gaan (Exod. 12:26; 13:8; Deut. 6:20), maar ook door verhalen te vertellen (Exod. 10:2; Deut. 4:9; Ps. 78:3-4). Kinderen en kleinkinderen leerden niet alleen de markante feiten van hun geloofstraditie in gebonden vorm te memoriseren (Deut. 6:7; 11:19)¹⁸ voor recitatie op de daarvoor bestemde liturgische momenten

¹³ Zo in de Ullikummi mythe, het Appu-sprookje en vermoedelijk ook de Hedammu-mythe, H.A. HOFFNER, *Hittite myths*, Atlanta 1990, 53,64.

¹⁴ DE VAUX I,102. Dit ligt alleen voor de hand bij het 'baren' op de knieën van een onvruchtbare adoptiemoeder (Gen. 16:2; 30:3-8). Het is mogelijk dat daarmee een kind meteen als verzorger wordt aangewezen voor de oude dag van de grootouders (vgl. Naomi in Ruth 4:16-17).

¹⁵ H. WEIPPERT, 'Spielgerät', in: K. GALLING (ed.), *Biblisches Reallexikon*, Tübingen 1977², 310-311; A. NEGEV, *Archeological Encyclopedia of the Holy Land*, Jerusalem 1972, 120-121; een reliëf uit Kargemis toont koningskinderen die met een bordspel spelen.

¹⁶ Nadat Joas zes jaar met zijn voedster werd verborgen gehouden. De timing is waarschijnlijk niet toevallig. Nu de kroonprins zes jaar is, is het tijd dat Jojada de opvoeding van de koning *in spe* ter hand neemt (2 Kon.12:3).

¹⁷ In de laatste tekst gaat het om een meisje, vermoedelijk een halfwees. Het is aannemelijk dat het met jongens zonder vader niet anders ging en dat een oom als voogd-pleegvader optrad. Soms kan deze gewoonte een dubbele benaming verklaren, zoals bij Zerubbabel de zoon van Sealtiel, die in werkelijkheid zijn oom was, maar Zerubbabels pleegvader werd voor diens vermoedelijk jong gestorven broer Pedayah (1 Kron. 3:16-19).

¹⁸ De uitleg van: „Gij zult ze als een teken binden op uw hand, als een *totapot* tussen uw ogen (d.w.z. op uw voorhoofd), gij zult ze schrijven op de deurposten van uw huis en van uw poorten...” is nogal omstreden. In de latere joodse traditie is uiteraard het gebruik van de *mezusa* en de gebedsriemen op de letter van deze voorschriften gebaseerd, maar ze kunnen ook symbolisch opgevat worden (vgl. vooral Spr. 3:3; 6:21 en ook Exod. 13:9, 16). Vermoedelijk ligt

(Deut. 26:1vv; Ps. 78; 105), maar de jongens werden ook al snel meegenomen naar de grotere, regionale heiligdommen op de grote pelgrimsfeesten driemaal per jaar (1 Sam. 1-3; Exod. 23:17; Deut. 16:16; Luk. 2:41-42). De jongen hoorde er de verhalen reciteren, hij leerde er de klaag- en boetepsalmen, evenals de antifonen van de hymnen bij de oproep tot loven. Hij leerde daar de gebedshoudingen en boog met heel de gemeenschap der gelovigen mee in de richting van het heiligdom, hij liep zingend mee met de processie van de ark, de grote intocht en de ommegang rondom het altaar (Ps. 24:7vv; 26:6; 47:6vv). DE VAUX meent: „Evenals in de middeleeuwen was ook toen de liturgie een machtige factor bij het godsdienstondericht.”¹⁹ Als het moment daar was, wist hij wat hij moest reciteren als hij de eerstelinggaven bracht naar het altaar: „Een zwervende Arameeër was mijn vader...” (Deut. 26:5vv) en als hij met zijn vader en alle andere pelgrims de tempel binnenkwam en de priesters hieven aan: „Wie mag de berg des HEREN beklimmen, wie mag staan in zijn heilige stede...” dan kende hij zijn catechismus, de antwoorden op de vingers van twee handen te tellen, de tien woorden. Het is overigens opmerkelijk dat zulke *torot d'entrée* in de Psalmen vooral in termen gevat zijn van onberispelijke levenswandel en juiste levenshouding. Men trad de tempel niet binnen na schuldbelijdenis, maar na onschuldbetuiging, bewijs van goed gedrag! De pelgrim is „rein van handen, zuiver van hart” en „Wat verachtelijk is in zijn ogen, heeft hij verworpen”. Zijn opvoeding en leefwijze behoorde zich te kenmerken door rechtvaardig gedrag jegens de naaste (Ps. 15:3; 24:4; Ezech. 18:5vv). In eerste instantie herinnert hier alleen de valse eed (Ps. 24:4) aan het derde gebod (Exod. 20:7; Lev. 19:12). Vermoedelijk stond het grote gebod van JHWH's enigheid aanvankelijk minder centraal in de geloofsopvoeding van Israël dan de latere overlevering dat in Deuteronomium heeft geformuleerd (Deut. 6:5-9)²⁰.

Waarschijnlijk leerde men kinderen thuis en op straat, in de poort en bij de waterputten ook wel dingen, die we vandaag de dag als onschuldige folklore en volksgeloof zouden beschouwen, dingen waarover de latere rechtzinnige overlevering zich kritisch tot afwijzend uitliet als ‘gruwelen der heidenen’, zoals het familiefest van de Hemelkoningin Asjera (Jer.

de waarheid in het midden en is het voorschrift een opzettelijke poging om het gebruik van schriftelijke amuletten tegen te gaan (Ezech. 14). De aanname dat Deut. 6:9; 11:20 veronderstelt dat ieder familiehoofd kon schrijven (DE VAUX I, 98), is voorbarig.

¹⁹ DE VAUX I, 99.

²⁰ Het is opmerkelijk hoezeer de belijdenis van Gods enigheid en exclusiviteit in catechismusachtige teksten buiten de decaloog nog ontbreekt in veel ‘canonieke’ samenvattingen van de heilsgeschiedenis (Deut. 26:5vv; Joz. 24:2vv; Ps. 105) en andere ‘reglementen’ voor levensheiliging (o.a. Lev. 19:2vv).

7:16-20), het raadplegen van de terafiem of huisgoden (Hos. 3:4; Jes. 8:19; Deut. 18:10-11; Ezech. 14:2), het gebruik van amuletten en andere vormen van verboden mantiek (Deut 18:10-11). Moeder en vader gingen niet alleen voor op de weg van het geloof, maar van hen leerde hij ook zijn weg te vinden in het leven. Bij die opvoeding ging het niet altijd zachtzinnig toe: „Wie zijn stok spaart, heeft een hekel aan zijn zoon, wie van hem houdt, straft hem tijdig” (Spr. 13:24; ook 22:15; 29:15, 17). Het ligt voor de hand om aan te nemen dat veel van de spreuken uit de verschillende spreukenverzamelingen in het Boek Spreuken²¹, uit de volksmond zijn opgetekend. Zij leggen getuigenis af van een praktische etiquette voor het dagelijks leven in de omgang met mensen en dingen. En wat het jonge kind thuis niet leerde, pakte het vermoedelijk op in verhalen over aartsvaders en helden, die werden bezongen op het ritme van dagelijks routine zoals bij het waterhalen (Richt. 5:11). Ook die verhalen zitten immers vol van hoe het hoort en wat men wel en niet behoort te doen in Israël.

De ideale opvoeding

Welke idealen werden in de opvoeding nagestreefd? Interessant is dat de Bijbel een model schetst van de *'ešet hayil* de ideale echtgenote, de kundige huisvrouw die van alle markten thuis is, blijkbaar als een soort profiel voor de opvoeding van meisjes (Spr. 31:11vv)²². Een van die idealen was verder dat een meisje niet alleen geschikt voor haar taak als huisvrouw, maar ook maagdelijk het huwelijk behoorde in te gaan. In de wetgeving en ook in de wijsheidsliteratuur, die we toch ook als opvoedingsgeschriften mogen opvatten, is aan dit onderwerp en vooral de schending van de maagdelijkheid vrij veel aandacht besteed. Wettelijke maatregelen moeten deels ook ter bescherming gediend hebben. Een verloofd meisje dat verkracht is, wordt als getrouwde vrouw beschouwd. Een meisje dat verkracht wordt en om hulp roept gaat vrijuit. Wordt de dader gesnapt dan moet hij met haar trouwen (Deut. 22:23-29; Exod. 22:15-16). Geen onnodige maatregelen in een cultuur waarin mannen en jongens veel meer mochten dan meisjes en vrouwen en de neiging bestond de schuld van 'overspel' altijd bij de vrouw of het meisje te leggen en haar daarvoor te laten boeten, vaak met de dood.

²¹ Dit blijkt vooral ook uit het feit dat veel spreuken meerdere keren in verschillend verband zijn overgeleverd, een verschijnsel dat we ook kennen uit buitenbijbelse spreukenverzamelingen.

²² M.B. CROOK, 'The Marriageable Maiden of Prov 31:10-31', *Journal of Near Eastern Studies* 13 (1954), 137-140; LEMAIRE, *ABD* 2,307.

Op vaststelling van schuld, stond steniging door de rechtsgemeenschap. Een wrede straf, maar in de praktijk niet zo gemakkelijk op te leggen als men soms denkt, want iedereen moest er wel mee instemmen. Het patriarchale gezag over kinderen was groot, maar blijkbaar niet zo groot dat vader of broers zomaar over het leven van echtgenoot of zuster konden beschikken. Dat geldt ook van de ongehoorzame, rebelse zoon (Deut. 21:18-21). De vader was verplicht hem discipline bij te brengen, maar liet het er soms bij zitten (1 Sam. 2:22vv; 1 Kon. 1:6). Als de ouders het kind niet meer aan konden, mochten zij hem voor de rechtsgemeenschap brengen. De mannen der stad horen hem als ‘zijn onverbeterlijkheid’ wordt vastgesteld, te stening, maar ook hier geldt dat de straf nagenoeg onuitvoerbaar was doordat ieder zich aan deze collectieve bestraffing diende te committeren. Ongetwijfeld zal men wel middelen gekend hebben om zo’n jongeling alsnog tot de orde te roepen.

Een ideaal bestond dus wel voor de opvoeding van het meisje, maar eenzelfde model is er eigenlijk niet overgeleverd voor een gemiddeld kind of jongeman. Of men zou het hele boek Spreuken moeten opvatten als een verzameling van levenslessen, waar verder niet zoveel systeem in zit, althans niet een voor ons doorzichtig systeem. Dat is op zijn minst opvallend omdat veel buitenbijbelse instructies vaak wel een zekere thematiek volgen. De spreuken maken genoegzaam duidelijk wat voor gedrag als wijs en verstandig en welk gedrag als dwaas werd beschouwd. Ook het boek Job geeft daarover aardig inzicht, vooral in de lange rede waarin Job zijn onschuld betuigt en tegelijkertijd een verrassend tijdsbeeld geeft van het ideale levenspatroon van zijn klasse. Hetzelfde wordt men ook gewaar uit de Spreuken van Ahiqar. De Levantijnse wijsheid creëerde geen systematische leerboeken van „hoe hoort het eigenlijk”. Ze lijkt eerder gericht op het bijbrengen en het vormen van goede eigenschappen. Het valt op dat in de Griekse vertaling παιδεία de weergave is van Hebreeuws *mūsār*, een woord dat zich nog het beste met ‘discipline’ en het ‘bijbrengen van discipline’ laat vertalen. Een discipline die vaak bepaald niet zachtzinnig was, want hetzelfde woord kan ook ‘tucht’, ‘straf’, ‘bestrafing’, ‘vermaning’ betekenen: „Tuchtig uw zoon en hij zal u rust schenken en redenen tot blijdschap geven” (Spr. 29:17; Deut. 8:5). Wijsheid in de opvoeding wordt blijkbaar meer gezocht in het bijbrengen van waarden dan van normen en goede gewoonten, ook al ontbreekt dat laatste natuurlijk niet.

Natuurlijk moest een ideale zoon ook aan bepaalde normen voldoen. Een fraai voorbeeld van wat de normen of basisvaardigheden van een welopgevoede zoon zijn, vinden we in de Ugaritische legende van koning Danel. De Amoeritische koning Danel is volgens deze legende kinderloos. Na een

ritueel dat in meerdere opzichten doet denken aan het geboorteverhaal van Samuël, krijgt Danel de toezegging dan hij een zoon zal krijgen zoals zijn verwanten. De beschrijving van die ideale erfgenaam is gegoten in een soort dodekaloog van zoonsplichten. Hij moet iemand zijn:

*Die de stele van zijn vadergod opricht
 In het heiligdom het zonnelymbol van zijn familie
 Van de aarde wierook voor hem laat opstijgen
 Op zijn grond zijn nageslacht beschermt,
 Die dichtslaat de kaken van wie hem bespot,
 Verdrijft degene die hem iets wil aandoen,
 Die zijn hand grijpt als hij dronken is,
 Hem draagt als hij zat is van wijn,
 Hem zijn graankoeken te eten geeft in het huis van Baäl
 En het deel dat hem toekomt in het huis van El,
 Die zijn dak aansmeert op een miezerige dag
 Zijn kleren wast op de dag dat ze vuil zijn.
 (KTU2, 1.17: I.44-47; II.1-8; 16-23)*

De beschrijving bestaat uit twaalf versregels, vandaar dat soms aan een dodekaloog wordt gedacht, maar het is niet zeker of de tekst twaalf verschillende verplichtingen noemt. Soms lijkt het parallellisme synoniem, soms aanvullend. Ik zal u met de precieze vormgeving verder niet lastig vallen. Blijkbaar legt de auteur zich niet vast op een vast aantal normen, maar tekent hij in doorsnee de ideale zoon en dan eigenlijk het ideaal van een volwassen zoon die voor zijn oude vader kan opkomen en die in staat zal zijn het dodenritueel uit te voeren als deze komt te overlijden. Religieuze plichten en dagelijkse karweitjes staan daarbij door elkaar. Hij wordt niet alleen geboren en opgevoed voor de instandhouding van zijn voorvadercultus in het heiligdom, maar ook om de kleren van zijn vader te wassen als die of zijn moeder dat niet meer kan, met andere woorden op hem rust de plicht voor zijn ouders te zorgen. Het is opvallend hoe sterk dit staaltje van Kanaänitische waarden en normen het respect voor de ouders bepleit. Wat Israël blijkbaar samenvat in het gebod: „Eren zul jij jouw vader en jouw moeder...” wordt hier pragmatisch vertaald in een soort model van de ideale zoon. Respect dat ook geschonken moet worden als ouders zich soms minder respectvol gedragen.

De echo van een dergelijke welopgevoede levenshouding lijkt nog door te klinken in het verhaal van de dronken boer Noach, die bespot wordt door zijn jongste zoon Ham, maar met mededogen wordt bejegend door zijn oudste kinderen... (Gen. 9:21-27). Het verhaal doet ook denken aan een andere Ugaritische mythe waarin twee goden de stomdronken *pater familias* der goden, El wegdragen uit zijn drinkgelag, terwijl hij door een saterachtige

figuur met horens en een staart (jazeker!) bespot wordt (KTU 1.114). En zelfs veel later in de Ballingschap van Juda echoot het nog na in de woorden van de Tweede Jesaja als hij het deplorabele lot van Vrouwe Jeruzalem beschrijft, die bedwelmd en dronken als zij is van ellende, geen zoon meer heeft om haar bij de hand te nemen...(Jes. 51:18). Deze continuïteit in de eis om eerbied te bewijzen aan de ouders, ook als zij door dronkenschap en ouderdom zichzelf niet meer onder controle hebben is opvallend. Vooral omdat een ander aspect van het ideale zoonschap, zoals de zorg voor de overleden ouders en voorouders in Israël in een kwaad daglicht is gezet, althans in de Bijbel zoals we die hebben. Waarschijnlijk is het Oude Testament op dit punt niet representatief voor dit aspect van het Oudisraëlitische culturele erfgoed. VAN DER TOORN spreekt in dit verband zelfs van de verborgen erfenis van heiligen- en voorouderverering, die blijkbaar in Israël een taaier leven heeft gekend dan de Oudtestamentische traditie laat doorschemeren. Een rudiment van die erfenis is bijvoorbeeld ook de patriarchale zegen voor de oudste zoon (bijv. Gen. 27), die aanvankelijk vooral de instandhouding van de patrimonialia, de *nachalot abot*, de erfdelen der vaderen diende (1 Kon. 21:3). Dat is ook de oorspronkelijke, beperkte strekking van de landbelofte, het land geheiligd en gemarkeerd door aanwezigheid van de graven der aartsvaders, de stelae of opgerichte stenen van het voorgeslacht²³. Het koesteren van de graftradities van Abraham, Isaak en Jakob, van Jozef, Rachel e.a. tot in de jongste lagen van het Oude Testament, laat zien hoe de natuur sterker was dan de leer en hun aanwezigheid en werkzaamheid als levende realiteit werd ervaren. Zo echt dat Jezus als rechtgeaard jood over de aartsvaders nog kan zeggen aan het adres van de Sadduceeën: God is niet een god van doden, maar van levenden (Matth. 22:32). Van Absalom, de zoon van David wordt verteld dat hij een steen voor zichzelf had laten oprichten, omdat hij had gezegd: „Ik heb geen zoon, die mijn naam kan gedenken...” (2 Sam. 18:18), blijkbaar uit vrees dus om kinderloos, althans zonder een mannelijke erfgenaam te sterven. Het herinnert eveneens indirect aan een van de meest centrale plichten van een welopgevoede zoon in de Levant: Je ouders eren, zowel in leven als in sterven door hen te gedenken en hen aan te roepen indien nodig.

„Wie zijn vader of moeder vervloekt, zal zeker ter dood gebracht worden” (Exod. 21:17). Het vervloeken van ouders staat op een lijn met het vervloeken van de goden en het verwensen van de koning (Exod. 22:27). We mogen hier bij de ‘goden’ ook misschien denken aan de vergoddelijkte

²³ K. VAN DER TOORN, *Family Religion in Babylonia, Syria and Israel*, Leiden 1996, 206vv.

voorouders. Van deze verplichting tot verering van het voorgeslacht spreekt ook Panammu, koning van Ya'udi-Sam'al (Zenjirli) aan het adres van zijn kinderen, in het bijzonder degene, die hem zal opvolgen. „Laat hij dan — in het ritueel — zeggen: Moge de ziel van Panammu met U (Hadad) eten en moge de ziel van Panammu met u drinken, teneinde de ziel van Panammu te gedenken bij Hadad ten dage dat ...” Deze wens en dit gebruik vinden we sporadisch terug in de Bijbel, in de apocriefe literatuur en in andere Levantijnse teksten, zoals de Spreuken van Ahiqar (no 10): „Mijn zoon, pleng u wijn op het graf van de rechtvaardige.” De rite van eten en drinken met de voorouders, o.a. door het plaatsen van voedsel en drank in en op de graven (Hos. 9:4; Jer. 16:6-8; Sir. 30:18), ook bekend uit een aantal teksten uit Ugarit moet vermoedelijk geplaatst worden in het raam van het *marzeach*-ritueel. Daarbij past ook de waarschuwing de ouders niet te vervloeken of bespotten noch in leven, noch in sterven. In principe is het mogelijk dat ook het Ugaritische profiel van de ideale zoon dit aspect van de (voor)ouderverering op het oog heeft als de zoon de eer en goede naam van zijn vader verdedigt en graankoeken en het toegezegde offerdeel van het *š'elāmīm*-offer aanreikt aan de ouders in het heiligdom van Baäl en El²⁴. Of het nu gebeurt in leven of sterven is hier geen echt dilemma. Waarschijnlijk beide, omdat de hele tekst een continuïteit in het respect voor de ouders veronderstelt die zich blijkbaar over de grenzen van ouderdom en dood heen uitstrekt.

De school in de Levant en Oud-Israël.

Tot zover wilde ik het hebben over opvoeding in de familiale kring van de eigen wieg tot het graf van de ouders en nu terug keren tot de vraag of opvoeding in Oud-Israël en de Levant soms ook werd uitbesteed aan scholen en professionele opvoeders. We hebben al gezien dat jongelui soms aan de hoede van een *'ōmēn*/*'ōmenet* of *'amman* werden toevertrouwd, maar in principe kan dat nog thuis of in het paleis zijn gebeurd in de vorm van huisonderwijs (2 Kon. 10:6). Gingen kinderen ook naar school als een reguliere, buitenshuis georganiseerde instelling voor educatie zoals wij dat kennen? Als men de literatuur erop naslaat, lijkt men op dat punt vrij zeker

²⁴ VAN DER TOORN, *Family Religion*, 155 brengt het in verband met de continuïteit van de troonsopvolging, dat wil zeggen dat de kroonprins in plaats van zijn vader de sacrale portie zal eten aan de tafel der goden, maar dat is niet waarschijnlijk, omdat het werkwoord *spu* in het Ugaritisch steeds betrekking lijkt te hebben op het serveren van voedsel, dat wil zeggen iemand anders laten eten.

te zijn. Bij nader inzien echter gaat het bij educatie dan meestal over beroepsopleiding tot schrijver, over een schrijversschool dus²⁵. Opvoeding en leren schrijven (en natuurlijk rekenen) worden min of meer vereenzelvigd. DE VAUX, LEMAIRE, PUECH en MILLARD om maar enkelen te noemen zijn er vrij zeker van dat alfabetisering in Oud-Israël in de latere Koningentijd (ca 750-500 v.Chr.) een hoge vlucht heeft genomen. Ostraca met abecedaria, schrijfoefeningen lijken te suggereren dat schrijven en lezen niet alleen in de hoofdstad, maar ook in kleine steden en buitenposten werd onderricht. Maar juist het voorbeeld van de inscripties in Kuntillet el-Ağrud die een belangrijke rol spelen in de argumentatie van LEMAIRE, maant tot voorzichtigheid. Een ruimte in een wegstation op grond van tekstvondsten tot school verklaren is nogal wat (anderen maken er op grond van diezelfde vondsten zelfs een heiligdom van!).

In het algemeen is het — ondanks claims van opgravers — moeilijk een ruimte aan te wijzen die qua architectuur, inrichting en vondsten als een school geïdentificeerd kan worden. De archeologie van Anatolië, Syrië (o.a. Ugariet, Emar) en Mesopotamië maakt echter duidelijk dat het meestal in de eerste plaats om een administratieve ruimte gaat (al of niet voorzien van een annex ruimte als archief), zoals de *laškat hassofer* in Oud-Israël (Jer. 36:12, 21). Merkwaardig genoeg worden elders, buiten Israël, aanwijzingen van onderwijsactiviteit meestal in gewone huizen aangetroffen of in ruimtes die in huis of paleis als een kantoor werden gebruikt²⁶. Dat lijkt ook in Ugariet het geval te zijn geweest. Daar werden in de belangrijkste schrijfruimten van het koninklijk paleis en in woonhuizen, zoals die van de Hogepriester Harsenu in het Tempelkwartier (HP), en van Rapanu (Rap), de Hoerritische Priester (PH) enzovoort naast abecedaria en schrijfoefeningen,

²⁵ Zo gaat het artikel van M.CIVIL over 'Education in Mesopotamia' (*ABD* 2, 301-305) in feite alleen over training van schrijvers in de Oud-Babylonische periode. Zo ook G. DRIVER, *Semitic Writing*, Lonon 1948, 62-73, DE VAUX I, 98-99. Als het over vorming en schrijfvaardigheid van anderen dan professionele schrijvers gaat, blijft het resultaat toch tamelijk mager en moeten we meestal de opleiding analoog aan de schrijversopleiding voorstellen. Koningen, prinses of prinsessen (de dochter van Sargon van Akkad) die konden schrijven en lezen blijven echter opvallende uitzonderingen, op de vingers van een hand te tellen (Sulgi, Tiglat-Pileser I, Assurbanipal)

²⁶ CIVIL, *ABD* 2, 303; DRIVER, *Semitic Writing*, Plate 29 heeft twee afbeeldingen van 'scholen' uit Mari en Neo-Assyrische tijd, maar beiden zijn omstreden. De ruimte uit het paleis te Mari lijkt inderdaad op een schoollokaal met rijen rugloze banken, maar er zijn hier geen relictten van schrijfactiviteit aangetroffen (WALKER, in *Reading the Past*, 43). In artikelen over het schoolwezen in de Levant wordt er dan ook steeds weer op gewezen dat men niet moet denken aan een op zichzelf staand instituut voor algemeen onderwijs, terwijl er al helemaal geen archeologisch bewijs bestaat voor speciale schoolgebouwen (K.VAN DER TOORN, 'Cuneiform Documents from Syria-Palestine. Texts, Scribes and Schools', *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* (verder: *ZDPV*)116 (2000), 12).

ook leerboeken gevonden, soms zelfs in verschillende schriften en talen. In het algemeen hebben we het dan over schrijversopleidingen, waarvan VAN SOLDT e.a. hebben vastgesteld, dat die in de Laat Brons periode zowel in Anatolië, Noord-Syrië en Amarna een soort standaard curriculum ontwikkelden, gebruikten en een dito leerweg volgden²⁷. Dat beeld lijkt door schaarse vondsten van ‘schoolteksten’ in Palestina bevestigd te worden²⁸. De indruk die we krijgen uit de Oudbabilonische periode dat onderwijs meestal aan huis werd gegeven, en minder vaak in een hof nabij administratieve ruimten en archieven van paleis of tempel, lijkt te worden bevestigd door vondsten uit de Laat Brons periode. Vermoedelijk geldt dit ook voor het eerste millennium v.Chr. In de kwestie over het bestaan van ‘scholen’ in Oud-Israël staan maximalistische en minimalistische theorieën naast elkaar, die vooral samenhangen met de inschatting of er Hebreeuwse literatuur en alfabetisering in de periode vóór de Ballingschap bestond en hoe omvangrijk deze was²⁹. Vermoedelijk zal ook hier de waarheid wel in het midden liggen. In het algemeen moet men voorzichtig zijn met de volgende drie supposities: dat de situatie gedurende de Tweede tempel periode geprojecteerd kan worden in de Eerste Tempel periode, dat op grond van het bestaan van schrijveropleidingen en administratieve centra er een brede alfabetisering van het volk verondersteld mag worden en dat er in Oud-Israël een soort algemene leerplicht en dus formele scholing heeft bestaan. Dit gezegd hebbend lijkt het mijns inziens zinvol ervan uit te gaan dat, als er zoiets bestond als algemene vorming voor jongelui uit hogere echelons van tempel

²⁷ Zie W.H. VAN SOLDT, ‘The Palace archives at Ugarit’, in: K.R. VEENHOF (ed), *Cuneiform Archives and Libraries (30^e RAI)*, Istanbul 1986, 196-204; idem, „De Mazzel” en andere zaken: de verspreiding van de Mesopotamische cultuur na 1500 v.Chr., Universiteit Leiden 2004. Voor Amarna, zie P. ARTZI, ‘Observations on the „Library” of the Amarna archives’, *ibidem*, 210-212; P. ARTZI, ‘Studies in the Library of the Amarna Archive’, in: J. KLEIN and A. SKAIST (eds), *Bar-Ilan Studies in Assyriology dedicated to Pinhas Artzi*, Bar-Ilan 1990, 139-156; vooral 140-141; A. DEMSKY, ‘The Education of Canaanite Scribes in the Mesopotamian Cuneiform Tradition’, *ibidem*, 157-170; N. NA‘AMAN, *ABD I*, 174. Op zich een interessante recente ontwikkeling in de studie van het schoolsysteem, omdat we recentelijk voor inzicht in het schoolwezen, afgezien van wat aanwijzingen in Neo-Assyrische/ Babylonische tijd, vooral op informatie uit het Mesopotamië van de Oudbabilonische periode moesten afgaan.

²⁸ Zie VAN DER TOORN, *ZDPV* 116 (2000), 2-20, m.n. 12-14, vgl. wat betreft ‘schoolteksten’ o.a. een Gilgamesj-fragment uit Megiddo; fragmenten van een bilingue en trilingue woordenlijst uit Aphek (A.F. RAINEY, *Tel Aviv* 3 (1976), 137-9); het fragment *HAR.RA = hubullu* en de tafel van vermenigvuldiging uit Hazor, resp. H. TADMOR, *Israel Exploration Journal* (verder: *IEJ*) 27 (1977), 98-102; W. HOROWITZ, *IEJ* 47 (1997), 190-197, een soortgelijk fragment uit Askelon (HUEHNERGARD, VAN SOLDT, *IEJ* 48 (1998), 184-192).

²⁹ R.N. WHYBRAY, *The Intellectual Tradition in the Old Testament*, BZAW 135, Berlin — New York 1974, 33-43; L.L. GRABBE, *Priests, Prophets, Diviners, Sages: A Socio-Historical Study of Religious Specialists in Ancient Israel*, Valley Forge 1995, 172.

en paleis, zij opgeleid werden voor een bestuurlijk ambt, en dat deze scholing min of meer samenviel met de basistraining van schrijvers³⁰.

„Wij moeten Israël prijzen voor zijn opvoeding en wijsheid” zegt de kleinzoon van Jezus Sirach in de inleiding van zijn Griekse vertaling van het geschrift van zijn grootvader (ca 132 v.Chr.). Niemand betwijfelt eigenlijk dat in de Hellenistische periode het Judese/Joodse schoolwezen al een zekere ontwikkeling achter de rug had. Het is zelfs zo dat in de 2^e eeuw v.Chr. het Griekse Gymnasium en de Hebreeuwse scholing soms op gespannen voet staan met elkaar (o.a. 2 Makk. 4:12vv.). Toch moet hier nog steeds niet aan moderne scholen gedacht worden, eerder aan scholen vergelijkbaar met de traditionele *kuttab* en *madrassa*, dat wil zeggen de elementaire Koranschool, meestal bestaande uit een leraar in de hoek of de voorhof van de moskee omringd door een horde leerlingen in allerlei fasen van onderricht. Deze elementaire vorming kan later gevolgd worden door een hogere scholing in de academie of *madrassa*³¹. De Talmud beweert dat er in het begin van onze jaartelling 480 synagogen waren in Jeruzalem, die zowel een *bet-sefer* als een *bet-talmud* hadden, de eerste om de Schriften te leren lezen, de latere voor het bestuderen van de Misjna (jMeg 3:1). En ook is er een traditie dat Jozua ben Gamla (hogepriester ca 63-65 n. Chr.) een schoolhervorming decreeteerde. In iedere stad dienden leraren (*mlmdy tynwqwt*) bij de synagoge benoemd te worden om kinderen vanaf zes/zeven jaar les te geven (bBaba Batra 21a). Dat is dan al twee eeuwen na het moment dat voor het eerst het begrip *bet-midraš* ‘school’ opduikt (Sir. 51:23). En hoewel het hier overdrachtelijk gebruikt kan zijn voor het geschrift van Jezus Sirach zelf (hij heeft het over „mijn *midraš!*”) suggereert het wel een reeds

³⁰ LEMAIRE, *ABD* 2, 308a. Dat wordt ook gesuggereerd door Jes. 28:9-10 aangenomen dat het hier gaat over het inprenten van het alfabet (DRIVER, *Semitic Writing*, 89f; LEMAIRE, *ABD* 2, 309; DIJKSTRA, *Phoenix* 38 (1992) 44, *pace* WHYBRAY, *Intellectual Tradition*, 37). Wel moet dan echter aangenomen worden dat men het profetisch spreken belachelijk maakt door het te vergelijken met het opdreunen van lesjes. Dat is op zichzelf wel mogelijk, aangezien profetie vaker wordt vergeleken met wartaal, een liefdeslied etc (Ezech. 21:5; 33:32). Dat dit onderwijs en zelf opleiding tot schrijver soms ook openstond voor meisjes laten we hier verder buiten beschouwing (zie hierover CIVIL, *ABD* 2, 304; WALKER, in *Reading the Past*, 47; DRIVER, *Semitic Writing*, 64-65). Wellicht mogen we het voorkomen van vrouwenzegels en bullae ook als een indicatie beschouwen dat sommige vrouwen onderricht genoten hebben en konden lezen en schrijven (LEMAIRE, *ABD* 2, 311). De familienaam *benê (has)soferet* ‘de kinderen van (de) Schrijfster’ in de lijst van teruggekeerden Ezra 2:55; Neh. 7:57, verwijst misschien naar een vrouwelijke schrijver, namelijk een in de Perzische periode in verschillende talen en schrift getrainde vrouwelijke schrijver. Bepaalde professies van vrouwen zoals profetessen (Deborah Richt. 4-5; Hulda 2 Kon. 22:14-15; Ezech. 13:17-23); klaagvrouwen (Jer. 9:19; Ezech. 8:14; 2 Kron. 35:25) en andere professionele zangeressen (Pred. 2:8; 2 Kron. 35:25; Amos 8:1 c) veronderstellen toch ook een zekere literaire scholing.

³¹ LEMAIRE, *ABD* 2, 308, DIJKSTRA, *Phoenix* 38 (1992) 44-45.

bestaande instelling. Het verklaart allemaal voldoende dat in de laatste eeuwen voor onze jaartelling en zeker in het begin van de jaartelling vele joodse kinderen aan de voeten van hun leraar of rabbi hebben gezeten zoals Paulus, de tentenmaker aan de voeten van Gamliel (Hand. 22:3).

Zo was het overigens al tweeduizend jaar de gewoonte in het Oude Nabije Oosten. Het leren van een vak en onderwijs gingen vaak samen, en moesten eigenlijk volgens de rabbijnen ook samengaan, want „Wie zijn zoon geen vak leert, voedt hem op tot rover” (bQidd 29a). Dus Jezus, de zoon van een timmerman, leerde niet alleen het vak van zijn vader, maar genoot ook voldoende onderwijs om de Schriften te kunnen lezen en uit te leggen (Luk. 2:46; 4:16vv). In dit verband mag men aannemen dat de opmerking van Lukas dat hij als kind opgroeide en vervuld werd met wijsheid, meer betekent dan dat alle kennis hem kwam aanwaaien zonder er iets voor te doen. Hij heeft ook een degelijke leerschool gehad.

Kunnen we dit alles echter terug projecteren in Oud-Israël? Recente studies over wijsheid en in het bijzonder het adjectief *ḥākām* hebben duidelijk gemaakt dat er geen sprake is geweest in de Oudtestamentische periode van een professionele klasse van *ḥ^ekāmîm* ‘wijzen’, laat staan dat de term zich geheel en al ontwikkeld zou hebben tot een aanduiding voor een professionele onderwijzer³². Wel mag gezegd worden dat met deze term iemand van grote intellectuele capaciteiten (Deut. 1:13; 16:19; Jes. 19:11-12; Jer. 8:9; 9:22; Ezech. 28:3) wordt gekwalificeerd en in mindere mate ook mensen, die een vorm van ‘voortgezet’ onderwijs hebben genoten, of als adviseur van de vorst optreden (Jer. 18:18)³³. In het laatste geval wordt het feit dat iemand hoger opgeleid is niet altijd positief beoordeeld, vooral niet door de profeten. Zij veroordelen een houding waarin men op zijn scholing en intelligentie prat gaat en voor verkeerde doeleinden gebruikt (Jes. 5:21; 29:14; Jer. 4:22; 8:8-9; 9:22; ironisch van God Jes. 31:2). Zo kon de geschoolde raadgever en adviseur van de koning in Israël ook in het kamp van valse profeten terecht komen (Jes. 29:14; 44:25; Jer. 18:18). Eigenlijk is het frappant dat woorden voor leraar, leermeester e.d. zeldzaam zijn en pas laat opduiken (*môreh* Spr. 5:13; Jes. 9:14; Hab. 2:18; 2 Kron. 15:3; van God gezegd Jes. 30:20; Job 36:22; *m^elammēd* Spr. 5:13; Ps. 119:99; Pred. 12:9).

³² WHYBRAY, *Intellectual Tradition*, 15-54, m.n. 31,54; MÜLLER, KRAUSE, חכם, *Theologisches Wörterbuch zum AT* 2, cols 920-944, vooral 930-931.

³³ Meestal echter staat *ḥakam* in dit geval voor buitenlandse geleerden en adviseurs van de koning, de wijzen van Egypte (Gen. 41:8; Exod. 7:11; Jes. 19:11-12; Babel Jer. 50:35; 51:57); Perzië (Est. 1:13; 6:13), Gebal (Ezech 27:9); der volken (Jer. 10:7).

Alleen in het geval van *m^elammēd* in combinatie met *talmîd* ‘leerling’ zouden we aan professionele leermeesters kunnen denken, terwijl het in andere gevallen nog om een activiteit van profeet, priester of een kwalificatie van God, of zelfs een afgod gaat. Wat daarbij verder opvalt is dat de werkwoorden ירה en למד in allerlei connotaties gebruikt worden die variëren van het bijbrengen van praktische vaardigheden (Hifil ירה landbouw Jes. 28:26, retorische vaardigheid Exod. 4:12, 15; heilkunde Exod. 15:25; Lev. 14:57; kunstvaardigheid Exod. 35:34; godsdienstige gebruiken 2 Kon. 17:28; piel למד krijsbedrijf Richt. 3:2; 2 Sam. 22:35; vreemde taal Dan. 1:4 etc) tot en met het memoriseren en inprenten van al dan niet geschreven voorschriften en andere teksten (Hifil ירה: Exod. 24:12; Lev. 10:11, vgl. ook Ezech. 44:23; Deut. 17:10-11, 24:8; Ps. 119:102; Spr. 4:4; Micha 3:11; verder Piel למד 2 Sam. 1:18; Deut. 4:1, 5; 6:1 etc)³⁴. Dat bevestigt de indruk dat het leraarschap vaak een nevenactiviteit was van een priester (2 Kron. 15:3; 2 Kon. 12:2; 17:28; Micha 3:11), een schrijver of een gouverneur (*’ōmēn*). De meest sterke aanwijzingen voor het ontstaan van een apart leraarsgilde in Israël zijn te vinden bij de kaste van de Levieten, die zich in de latere Koningentijd specialiseerden in godsdienstonderwijs en andere onderwijsactiviteiten³⁵.

De aanwijzingen voor het bestaan van voortgezette scholing naast de opvoeding door de ouders zijn vaag voor de periode van de Koningentijd, maar zelfs ook nog daarna in de Babylonisch-Perzische periode. De sterke toename van geschreven documenten in de vorm van ostraca en fragmenten van monumentale inscripties, zegels, bullae enzovoort, die in het bodemarchief vanaf de 8^e eeuw v.Chr. valt waar te nemen, kan echter worden beschouwd als een aanwijzing van een toegenomen alfabetisering en algemene ontwikkeling door onderwijs en literaire vorming. Vaak wordt echter de omvang ervan te romantisch-idealistisch ingeschat, maar zeker is wel dat naast het gilde van de professionele schrijvers en de hogere echelons van bestuurders zich een nieuwe, brede elite vormde van mensen die onderwijs genoten hadden en konden lezen en schrijven. Het aanbrenge van inscripties in het openbaar die door voorbijgangers gelezen konden worden, veronderstelt toch een behoorlijk aantal mensen die inderdaad kunnen lezen (Jes. 8:1-2; Hab. 2:2; vermoedelijk ook de aankondiging op de poortdeur in Lachis-ostrakon 4 en de Deir ^cAlla pleister-inscriptie).

De private stempels die vaak naast *lmlk*-stempels op grote kruiken uit de tijd van Hiskia zijn aangebracht en blijkbaar een koninklijk belastingsysteem

³⁴ Vermoedelijk staat *YRH* soms kortweg voor *yrh (b/m)drk* ‘de weg wijzen’ (vgl. Gen. 46:28; 1 Sam. 12:23; Ps. 27:11; 32:8; 86:11; 119:33; Jes. 2:3 = Micha 4:2; Spr. 4:11 etc).

³⁵ DE VAUX, *Hoe het Oude Israël leefde* II, 292.

representeren, veronderstellen bij de huidige stand van zaken een corps van minimaal 40 belastingambtenaren, waaronder een enkele vrouw! Het zijn er waarschijnlijk meer geweest, want er duiken nog steeds nieuwe private stempels op. Waarschijnlijk waren zij geen professionele schrijvers, maar wel ambtenaren die in staat waren een elementaire boekhouding en belastingadministratie te beheren.

Andere aanwijzingen dat onderwijs een groter bereik had dan het opleiden van schrijvers voor de koninklijke administratie, is de vorming van een hiërarchisch bestuursapparaat met verschillende kanselarijen. Het ziet er naar uit dat de kroonprins werd opgeleid samen met andere jongelui, waaruit hij bij co-regentschap en troonsopvolging zijn eigen bestuursapparaat vormde (1 Kon. 12:6-8, in contrast met het oude echelon van zijn vader Salomo) en ook dat die opleiding geschiedde in het huis van de aanzienlijkste burgers der stad, die optraden als gouverneurs of pleegvaders namens de koning (2 Kon. 10:1, 6; 1 Kron. 27:32). Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat de groep van zeventig ‘zonen des konings’ meer omvatte dan de eigenlijke zonen van Achab, namelijk ook de kinderen der aanzienlijken die samen met hen werden opgevoed³⁶. Een ander voorbeeld is de gezamenlijke opvoeding van Daniël en zijn vrienden, die zijn gekozen uit gegijzelde leden van het koninklijk geslacht en de Judese edelen om ze op te leiden voor dienst in het paleis van Nebukadnessar (Dan. 1:4, 6). Uitdrukkelijk wordt daarbij vermeld dat ze al een opleiding achter de rug hebben en verder onderwezen moeten worden in de geschriften en taal der Chaldeeën³⁷. Zij moeten dus een opleiding krijgen als *sepiru*, een ambtenaar die met verschillende talen en administratieve systemen bekend is, zoals we die vooral kennen uit het latere Perzische bestuur.

Conclusie

Het is waarschijnlijk niet toevallig dat deze toename van alfabetisering ook samengaat met het ontstaan van het fenomeen van schriftprofetie, het verzamelen en overleveren van profetische verhalen en van gememoriseerde godswoor-

³⁶ Over de ‘zonen des konings’, een titel die we ook op zegels en bullae tegenkomen, DE VAUX I, 214, die merkwaardig genoeg wel meent dat de 70 zonen natuurlijke kinderen van Achab waren. Mogelijk onderscheidde de titel *bn hmlk* hogere ambtenaren die met de koning opgevoed waren van meer algemene ‘*bd hmlk* of ‘*bd KN*’.

³⁷ Een archief van het paleis van Nebukadnessar heeft inderdaad lijsten opgeleverd van graan- en olieleveringen aan koning Jojakim en andere leden van de koninklijke familie en hofhouding, ook zonen van andere koningen zoals de samen met Zedekia geëxecuteerde koning Aga van Askelon.

den. In dit verband wordt wel eens gesproken van profetenscholen, bijvoorbeeld de school van Amos of Jesaja. Het is inderdaad denkbaar dat sommige profeten een kring van discipelen of vrienden om zich heen hadden, die misschien op termijn hun woorden en daden memoriseerden en overleverden (Jes. 8:17; 50:4vv), terwijl zij soms ook zelf een begin maakten met het opschrift (laten) stellen van hun woorden (Jer. 36:1vv; 45:1; 51:60, 63). Het feit dat bepaalde woorden dubbel zijn overgeleverd en soms aan verschillende profeten toegeschreven zijn, kan daarvoor ook een belangrijke aanwijzing zijn (Ezech. 18:21-32 // 33:10-22; Jes 2:1-5 // Mich 4:1-5). Jammer genoeg is dit fenomeen van dubbele overlevering en schoolse memorisering nog weinig onderzocht.

Het gaat vermoedelijk te ver dit allemaal in verband te brengen met een eigen schoolvorming. Wel kan het ontstaan van de schriftprofetie samenhangen met het ontstaan en de ontwikkeling van een nieuwe, kritisch ingestelde intellectuele elite in Israël en Juda. Een beweging die zich kritisch distantieerde van de officiële, traditionele godsdienst en haar sacrale instituties en een nieuwe 'Mozaïsche' godsdienst aanhing en propageerde. De godsdienst, die na de Ballingschap door selectie en redactie werd geherformuleerd uit de Israëlitische en Judese overlevering, en die zich kenmerkte door een beeldloos, exclusief Jahwisme gepraktiseerd in een vernieuwd ritueel in het ene heiligdom waarin de verering van één God, de viering van één heilsgeschiedenis en het belijden van één verbondsgemeenschap centraal stonden. Het was een beweging, die niet alleen werd gevoed door een brede intellectuele beweging die ook elders in de Levant, Egypte (de Saïtische renaissance) en Mesopotamië (de Nabu-Nasir Era) gestalte kreeg, maar zich vooral door schoolvorming en scholing van een brede bovenlaag verspreidde buiten de traditionele schrijversscholen van hof en tempel. Het is waarschijnlijk niet teveel gezegd dat ook al in deze axiale periode intellectuele renaissance, alfabetisering en godsdienstige reformatie samen gingen. Het is tenslotte deze periode die na de ondergang van het Koninkrijk Israël in enkele eeuwen leidde tot de creatie van de Oudtestamentische canon. Niet alleen is de vastlegging van deze canon het resultaat van veel schriftgeleerde arbeid geweest, maar veel ervan werd vermoedelijk ook als leerstof gebruikt voor de vorming van een nieuwe geloofstraditie die aan de wieg stond van jodendom, christendom en op afstand ook voor de islam.

Literatuur:

- J.L. CRENSHAW, 'Education in Ancient Israel', *Journal of Biblical Literature* 104 (1985), 601-615.

- M.B. CROOK, 'The Marriageable Maiden of Prov 31:10-31', *Journal of Near Eastern Studies* 13 (1954), 137-140.
- L. DÜRR, 'Das Erziehungswesen im Alten Testament und im Antiken Orient' (Mitteilungen der vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft XXXVI,2) Leipzig 1932.
- M. DIKSTRA, 'Schrijvers en Scholing in Oud-Israël', *Phoenix* 38 (1992), 34-50.
- M.V. FOX, 'The Pedagogy of Proverbs 2', *Journal of Biblical Literature* 113 (1994), 233-43.
- J.G. GAMMIE en L.G. PERDUE (eds.), *The Sage in Israel and the ancient Near East*, Winona Lake, 1990.
- F.W. GOLKA, 'Die israelitische Weisheitschule oder 'des Kaisers neue Kleider'', *Vetus Testamentum* 33 (1983) 257-270.
- L.L. GRABBE, *Priests, Prophets, Diviners, Sages: A Socio-Historical Study of Religious Specialists in Ancient Israel*, Valley Forge, Pennsylvania 1995, 152-180.
- V. Hasler, 'Opvoeding', *BHH* 3, 580-581.
- D.W. JAMIESON-DRAKE, *Scribes and Schools in Monarchic Judah*, Sheffield 1991.
- W. JENTSCH, *Urchristliches Erziehungsdenken*, Gütersloh 1951.
- K. KOCH, 'Die Sohnesverheissung an den Ugaritischen Danel', *Zeitschrift für Assyriologie* 58 (1967), 211-221.
- H. KREMERS, 'Die Stellung des Elterngelotes im Dekalog', *Evangelische Theologie* 21 (1961), 145-161.
- A. LEMAIRE, *Les écoles et la formation de la Bible dans l'ancien Israel*, Sheffield 1981.
- A. LEMAIRE, 'Education (Ancient Israel)', *ABD* 2, 1992, 305-312.
- D.F. MORGAN, 'Education', in: D.N. FREEDMAN (ed), *Eerdmans Dictionary of the Bible*, Grand Rapids 2000, 373-375.
- K. VAN DER TOORN, *Family Religion in Babylonia, Syria and Israel: Continuity and Change in the Forms of Religious Life*, (SHCANE,7), Leiden 1996.
- R. DE VAUX, 'De kinderen', in: *Hoe het oude Israel leefde. De instellingen van het Oude Testament I*, Roermond-Maaseik 1961, 84-103.
- J.-P. VITA, 'The Society of Ugarit', W.G.E. WATSON and N. WYATT, *Handbook of Ugaritic Studies*, (HdO, 39) Leiden 1999, 475-484.
- R.N. WHYBRAY, *The Intellectual Tradition in the Old Testament* (BZAW, 135), Berlin 1974.

KIND EN OPVOEDING IN HET OUDE EGYPTE

JANA LOOSE

Inleiding

Iets meer dan een halve eeuw geleden aanvaardde HELMUT BRUNNER in Tübingen zijn professoraat met een voordracht over opvoeding in het Oude Egypte en hij sprak daarin onder andere over bepaald niet zachtzinnige opvoedingsmethodes die werden toegepast om de jonge Egyptenaren op te leiden. Daarbij trok hij een vergelijking met het succesvolle drillen van Pruisische officiers in opleiding. Toen in 1957 BRUNNER's monografie *Altägyptische Erziehung* verscheen, nuanceerde hij dit beeld aan de hand van een reeks van 72 tekstbronnen uit de loop van de Egyptische geschiedenis. In het voorwoord gaf hij aan hoe belangrijk het is om die bronnen toch te bezien in het licht van de Oudegyptische cultuur zelf. In het *Phoenix* nummer 38,3 dat gewijd was aan het thema 'Opleiding in het Oude Nabije Oosten', schreef Professor J. JANSSEN een bijdrage over de opleidingsmogelijkheden in Egypte. In het onderhavige artikel wordt het thema over kinderen en opvoeding aangepakt vanaf de geboorte tot aan de voortgezette beroepsgerichte opleiding, waarbij vooral gekeken wordt naar de opvoeding van kinderen uit de lagere en middenklasse.

De eerste jaren

Het belang van vruchtbaarheid en voortplanting komt in de meest uitlopende teksten in beeld en de wens om nakomelingen te krijgen was algemeen. Laten we vooropstellen, dat Egyptische ouders veel van hun kinderen hielden. Daarnaast zagen ze het grote belang van een nageslacht, kinderen konden immers hun ouders opvolgen, zorgen voor hun oudedagsvoorziening, voor een juiste begrafenis en voor de noodzakelijke dodenrituelen. Een uitgebreide nakomelingschap verwekken betekende een stijging in aanzien:

'Neem jezelf een vrouw zolang je nog jong bent; zij zal je een zoon brengen en kinderen krijgen, zolang je nog een jonge man bent. — Gelukkig is de man die vele kinderen heeft, hij zal evenredig aan zijn kinderschaar worden gerespecteerd.' (Ani, 21-26).

Dat de Egyptenaren bekend waren met het gegeven dat onvruchtbaarheid zowel van de man als van de vrouw kan afhangen, blijkt uit offers en gebeden waarmee juist vruchtbaarheid werd afgesmeekt. Zo werden votieoffers in de vorm van houten en stenen fallussen en vulva's gebracht bij een heiligdom ter ere van de koegodin Hathor in Deir el-Bahari. Ook werden bij graven van voorvaders brieven met smeekbedes om een zoon achtergelaten. Zelfs bij jonge kinderen telde het belang van toekomstige vruchtbaarheid en voortplanting al mee. Dit blijkt uit de vondst van beschermingsamuletten in de vorm van hangertjes, met daarin een opgerold papyrusvelletje. Het papyrusrolletje bevatte in hiëratisch schrift geschreven 'orakeldecreten', beloftes van goden waardoor het kind beschermd zou zijn tegen allerlei vormen van onheil. In verband met de vruchtbaarheid is de volgende belofte veelzeggend:

'Wij zullen zorgen dat zij mannelijke en vrouwelijke kinderen zal dragen — en we zullen haar beschermen tegen een miskraam en tegen het baren van tweelingen.'

En als het om een jongen gaat:

'Wij zullen zorgen dat hij de buik van zijn vrouw vult met zijn zaad' of: 'dat zijn vrouw mannelijke en vrouwelijke kinderen baart door zijn zaad dat uit zijn lichaam tevoorschijn is gekomen.'

Vooraf teksten en voorwerpen met een medisch-magische achtergrond laten zien hoe groot de invloed van de goden tijdens de periode van de zwangerschap en het kraamgebeuren wel kon zijn. De komst van een nieuwgeborene werd geassocieerd met de geboorte van de jonge zonnegod, elke ochtend weer. De bescherming die de jonge zonnegod nodig heeft om de passage naar de dagwereld te maken, is de bescherming die het kind in de baarmoeder ook nodig heeft. Dit komt tot uitdrukking in niet minder dan honderdvijftig overgeleverde beschermingsamuletten van ivoor (de zogenaamde 'tovermesses') waarop alle goden en demonen staan afgebeeld, die werkzaam zijn als beschermers van de jonge zonnegod (fig.1).

Het 'mes' werd op het lichaam gelegd en met behulp van een magische spreuk werd het mensenkind vergeleken met het bedreigde zonnekind. In enkele gevallen dragen deze voorwerpen inscripties met de naam van de kraamvrouw en de oproep aan de afgebeelde wezens om een rondgang te maken en de baarmoeder vrij van gevaar te maken. Voor de geboorte zelf ging de aanstaande moeder naar een kraamhut en werden onder meer Isis, Hathor, Bes en Taweret opgeroepen om de bevalling te bespoedigen. Als het kind geboren was, bleef het met de moeder nog een paar weken in de kraamhut totdat de reinigingsperiode voorbij was. Het gebeurde nogal eens dat een kind in de eerste weken na de geboorte stierf

Fig.1. 'Tovermessen'. Midden Rijk. Museum Cairo.

aan een infectie of een te zwakke conditie. Het werd dan begraven onder de vloer van het woonhuis of in een aparte kinderbegraafplaats, in een mand, een kruik of een kistje met alleen wat voedsel als leeftocht voor de andere wereld.

*Zeg niet: ik ben te jong om weggenomen te worden
Want je kent je eigen dood niet
Als de dood komt, steelt hij het kind
Uit de armen van zijn moeder
Precies zoals iemand
Die een hoge leeftijd heeft bereikt.
(Uit: de Leer van Ani)*

Vrijwel meteen na de geboorte volgt het spannende moment waarop de baby gevoed moet worden: zal het goed drinken en daarmee levensvatbaar blijken te zijn? 'Zorgen dat een kind (de borst) aanneemt als het niet zuigt' is de titel van een spreuk waarin op magische wijze het slikken van Horus en het kauwen van Seth worden aangewend om 'de dorst van het kind te lenigen'. En het wordt weer spannend als blijkt dat de spijsvertering niet naar wens verloopt. Dan moest een spreuk worden gebruikt om 'te zorgen dat een kind poept'. De magische werking komt hier van Isis die een bezwering uitspreekt: 'Vloei naar buiten, zieke

poep! Val neer op de aarde!’ Deze spreuk moest met een groene kleurstof geschreven worden op het buikje van de baby, dat ingewreven was met een in hete olie opgelost papyrusblad. Ook via de moedermelk kon de spijsvertering gunstig beïnvloed worden als de moeder zoet bier dronk, dat was gemengd met fijngestampt merg uit een stengel van papyrusriet. Baby’s bleven lang aan de borst, er wordt wel gesproken over drie jaar (fig. 2). Als een vrouw haar eigen kind niet kon zogen werd een min gezocht om het kind te voeden. Vooral de melk van een moeder die een zoon gebaard had, was in trek, ook voor medicinale doeleinden. Overigens was moedermelk niet altijd zonder meer gezond. Het kon gebeuren dat via de moedermelk een ernstige ziekte werd overdragen: de zogenaamde ‘Baa-ziekte’. In een dergelijk geval moest Isis alweer — nu met verwarde haren en al klagend — optreden waarbij de volgende woorden uit haar mond werden geciteerd: „Ik trof mijn zoon Horus aan terwijl zijn hart vermoeid was, met groene lippen en slappe knieën, nadat hij de Baa-ziekte die in mijn borst is, had opgezogen.” Met behulp van een door de kraamvrouw zelf vervaardigd speciaal amulet van zeven vlasdoorden werd dan met een bezwerende handeling de ziekte van het kind overgedragen op een jonge zwaluw.

Ook het probleem van de ‘huiltbaby’ was de Egyptenaren niet vreemd, getuige een recept van zaadjes (wellicht van een papaverachtige?) en vliegenpoep samengeperst in een vloeistof, dat volgens het bijschrift gedurende vier dagen aan het kind te drinken moet worden geven en dan zou het slapen als een roos....

Talrijk waren de gevaren voor ziekten en ongevallen waaraan een kind blootgesteld stond: in de natuur dreigden giftige slangen en scorpioenen, of een plotseling aanvallende krokodil langs de oevers, of gemene insecten. Magische spreuken die hiertegen konden worden aangewend zijn onder meer bekend van de Horuscuppi, de stèles waarop het kind Horus staat afgebeeld als overwinnaar van deze onheilbrengers. Afgezien daarvan konden onzichtbare maar zeker zo gevaarlijke wezens zich meester maken van een kind. Zowel demonen als goddelijke wezens konden zich tegen het kind keren en het ernstig ziek maken. Ze manifesteerden zich op allerlei manieren, op het land, in de stad, in de rivier, of in een kanaal, zo zeggen de teksten van de orakeldecreten, waarin een lange reeks van potentiële boosdoeners de revue passeert, zelfs doden en onvoorspelbare goden die

‘iemand meenemen in de plaats van iemand anders, die iemand meenemen van wie het niet het lot of doel is, die iemand in de stad vinden en hem dan op het land doden, of die iemand op het land vinden en hem in de stad doden.’

Fig. 2. Kind bij moeder. Oude Rijk. Reliëf uit grafkapel van Nianch-Chnum in Saqqara.

Opgroeien, spelen en leren

Op de wanden van de grafkapellen van mastaba's staan kleine jongens en meisjes naakt afgebeeld, met kale hoofdjes met alleen een gevlochten haarstreng, de 'jeugdlok', aan de zijkant van de schedel. In de hand houden ze hun lievelingsdier, een hop met geknakte vleugels, een kievit, een duif of een gans en soms worden ze vergezeld van een hond of een kat. We zien kinderen vissen vangen, mee op vogeljacht gaan, ezeltje rijden en lekker zwemmen. Ze maakten ongetwijfeld hun eigen speelgoed van modder, stenen, takjes, bloemen, veren, vodden en zo meer. Sommigen hadden meer verfijnd speelgoed, zoals het in twee kindergraven in Naqada gevonden kegelspel bestaande uit negen stenen kegels, vier porfieren ballen en een poortje. Ook zijn houten beesten gevonden, die in enkele gevallen beweegbare ledematen hadden of een muil die open en dicht kon. Het is mogelijk dat kinderen ook veel plezier beleefd hebben aan een beweegbare graanmaalster zoals die nu in de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden te vinden is. Wel heel bijzonder is het fijn besneden speeltje — uit het graf van een meisje uit Lisht en nu in het Cairo Museum — van dansende pygmeëen die met hun handen opgeheven een pirouette konden

draaien, daarbij hoort nog een losse pygmeë — nu in New York — die in de handen kon klappen.

Iedere pedagooog weet, dat spelletjes een opvoedkundige waarde hebben, maar dat het geven van het goede voorbeeld van nog groter belang is. Dat gold ook in het Oude Egypte waar de jongens zich nuttig maakten bij het werk van hun vader en waar de meisjes hun moeder meehielpen. Op reliëfs in graven zien we jongens druk meewerken op de bootwerf, het vee hoeden en helpen met voederen, water aandragen, druiven plukken, dadels uit de palmen halen, manden dragen etc. Meisjes doen mee met het verwerken van graan, met het malen of broodbakken en vergezellen hun moeder naar de markt, dragen boodschappen of hun kleinere broertje of zusje. Heel serieus wordt het als een zoon wordt afgebeeld met zijn hand om de staf van zijn vader die als grafheer in vol ornaat op de gevel van zijn grafkapel staat. De zoon wordt zo voor de eeuwigheid vastgelegd als de rechtmatige opvolger van zijn vader.

Fig. 3. Acrobatische jongensdans. Oude Rijk. Reliëf uit grafkapel van Mereruka in Saqqara.

In het graf van Ptahhotep in Saqqara uit het Oude Rijk staan afbeeldingen van jongens die druk doende zijn met een soort vrij worstelen, terwijl anderen een spelletje doen dat ‘het oprichten van het wijnhof’ genoemd wordt en waarbij ze elkaar bij de armen vasthouden en als een draaimolen ronddraaien. In het ‘geitenspel’ dat erg lijkt op het ‘chazzalawizza’ spel dat tegenwoordig nog in Egypte wordt gespeeld, proberen jongens zo hoog mogelijk te springen. Verder zijn er krachtmetingspelletjes (welke groep is het sterkste?), behendigheidspelletjes (fig.3), diefje met verlos (in de graven van Ptahhotep en Mereruka), raadspelletjes (hoeveel vingers steek ik op?), landverovertje, en het hutspel waarvan wordt aangenomen dat het een puber-

tijdritueel was. Wellicht vormde dit een onderdeel van het ritueel van de besnijdenis van jongetjes zoals dat is afgebeeld in de mastaba van Anchmahor in Sakkara.

Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat meisjes besneden werden. Men komt we tegen bij balspelen, jonglerend of 'paardje rijdend' op de rug van de ander. Ballen werden gemaakt van papyrus, linnen of leer en gevuld met stro en haren (fig.4). Kinderen waren ook van de partij in de begrafenisstoet die de sarcofaag en de kanopenkist volgde. Temidden van familieleden en vrienden lopen ze met offergaven en de meisjes doen tussen de klaagvrouwen even hartstochtelijk mee in de klaagzangen en bootsen de rituele gebaren na. Als er iets te doen was op straat, zoals bij religieuze feesten wanneer het beeld van een godheid in processie werd rondgeleid, zorgden de kinderen wel dat ze van de partij waren: ze drongen zich naar voren langs de processieroute en als het erg druk werd, mochten de allerkleinsten wel op iemands schouders om vooral niets te missen. Meedoen en nabootsen, zo bereidden de kleintjes zich voor om in het voetspoor van hun ouders te kunnen treden.

Fig. 4. Ballende meisjes. Midden Rijk. Schildering uit grafkapel van Baket III in Beni Hassan.

*Opvoeding en opleiding***Oude Rijk**

De jongens die als vanzelfsprekend in de voetsporen van hun vaders traden, werden bijvoorbeeld boer, visser, waterdrager, wasman, beeldhouwer, tekenaar, of opzichter. Een van de opleidingsmogelijkheden voor jongens die sterk genoeg waren, was het leger. De militaire training bestond uit o.a. hardlopen, gevechtstechniek en boogschieten. De legeraanvoerders kwamen in de meeste gevallen zelf uit de kringen rond het hof, maar voor degenen die opvielen door kracht en dapperheid was er de mogelijkheid om in het leger in rang te stijgen.

Ook de meeste meisjes volgden geen speciale opleiding maar werden door hun moeders ingewerkt in het huishouden en het vrouwenwerk op het land. Ze leerden spinnen en weven, en als ze goed opletten, leerden ze ook hoe ze wat handel konden gaan drijven met hun eigen gemaakte producten. Toch zijn er aanwijzingen dat bepaalde vrouwen wel een opleiding kregen in muziek, zang, dans en tempelrituelen. Voor de hogere kringen vond de training daarvoor plaats aan de zogenaamde 'harem' van het hof waar binnen- en buitenlandse kinderen werden opgevoed. Zowel meisjes als jongens konden worden ingewijd in rituele dansen. In het graf van Mereruka uit Sakkara zien we een groepje van vijf meisjes die een 'dansspel van de godin Hathor' uitvoeren met houten kleppers in de vorm van een hand in de ene, en een bronzen spiegel in de andere hand. Zowel jongens als meisjes konden opgeleid worden om bij tempelfeesten en processies de rituelen op de juiste manier te begeleiden (zie afbeelding op voorblad).

Een heel ander soort opleiding kregen de jongens die waren voorbestemd om een schrijversfunctie te gaan vervullen in de samenleving. Het soort functie hing af van de manier waarop de schrijver zich kon ontwikkelen en specialiseren. Dat het schrijverschap een grote verantwoordelijkheid inhield werd tijdens de opleiding aan iedere leerling voorgehouden. Of hij nu administrateur werd, regeringsfunctionaris aan het hof, arts of priester, hij moest goed doordrongen worden van het feit dat hij een rol zou gaan vervullen in het op de juiste manier handhaven van de voorschriften en tradities. De leidraad daarvoor was Ma'at, de godin van de juiste orde, van harmonie en rechtchapenheid. 'Ma'at doen' hield van alles in: het betekende leven en werken volgens de vastgestelde voorschriften, je gedragen conform de plaats die je in de maatschappij innam, je meerderen en je minderen op de juiste manier bejegenen, maar ook dat je op tijd maatregelen nam om zowel de bouw van je graf als de verzorging van je begravenis goed te regelen. Ma'at was geassocieerd met Thot, de god van de wijsheid,

de bringer van het schrift, en de beschermgod van de schrijvers. Ma'at moest worden verzorgd, in het sociale en in het werkleven. De schrijversleerling leerde de vaste regels en gebruiken kennen, ze werden hem gedicteerd door de leraar en ze moesten steeds opnieuw worden uitgeschreven. Kortom, een rechtgeaarde schrijver worden betekende om te beginnen: aandachtig luisteren naar de aanwijzingen van de leraar. Het Egyptische woord voor 'luisteren' of 'horen' (*sedjem*) komt in het onderricht in allerlei woordspelingen voor in de betekenis van bereidwillig luisteren en gehoorzamen. De leerling moest van een 'onwetende' tot een 'wetende' worden, waarbij het woord 'weten' (*rech*) ook de betekenis kreeg van 'aannemen', zoals 'niet-weten' (*chem*) ook 'afwijzen' kon beduiden.

Nuttig is het horen van een gehoorzame zoon, want het horen dringt binnen in de toehoorder, en zo wordt de toehoorder een gehoorzame. Wie goed kan horen, kan ook goed spreken. Wie hoort, komt in het bezit van iets waardevols, want het horen is waardevol voor de toehoorder...

Wie door god wordt bemind die kan horen, maar iemand die door god wordt gehaat kan niet horen. Het is het hart dat een man maakt tot een toehoorder of tot iemand die niet hoort, want leven, heil en welzijn van een mens bevinden zich in zijn hart. Een toehoorder hoort weliswaar de spreker, maar alleen hij die bereidwillig luistert, handelt ook naar het gesprokene.'

Hoe goed is het toch als een zoon zijn vader gehoorzaamt, en hoe verheugd is hij tot wie gezegd wordt: De zoon is stralend, hij verstaat het te luisteren. Een gehoorzame over wie dit gezegd wordt, die is vanaf het moederlijk welopgevoed en zijn vader waardig. De herinnering aan hem leeft voort in de monden van de mensen. Zowel van degenen die nu leven, als van degenen die nog komen.'

Om de aanwijzingen helemaal uit het hoofd te leren, moesten de leerlingen veel oefenen en ze in eindeloze herhalingen hardop reciteren. Daarnaast was het een zware opgave om het schrift zelf onder de knie krijgen. In het Oude Rijk was de school gevestigd aan het hof en de leraren waren hooggeplaatste ervaren schrijvers, zelfs de vizier zelf gaf er onderwijs. In de eerste plaats waren het de koningskinderen die in het paleis werden opgeleid, maar ook jongens uit hogere kringen genoten het voorrecht om samen met de prinses onderricht te ontvangen. Dit was bijvoorbeeld het geval voor Ptahshepses uit de Vijfde Dynastie. Ook hij werd aan het hof opgeleid en was daar een zo opvallende verschijning dat hij de favoriet van farao Shepseskaf werd en later zelfs een van diens dochters tot vrouw kreeg. Een ander voorbeeld betreft ene Qar, die als zoon van een gouvorst uit Edfu toegang kreeg tot de paleisschool. Oefenteksten uit het Oude Rijk laten zien dat de leerlingen de tekens van stadnamen, koningsnamen, godennamen en cultusplaatsen viermaal moesten herhalen. Uit deze tijd stamt ook het werk

van prins Djedefhor, zoon van Cheops, met levensregels die hij heeft neergeschreven voor zijn eigen zoon. Deze komen erop neer dat een man vroeg moet trouwen, een huis bouwen en een zoon krijgen en vooral ook zijn huis in de necropool goed moet inrichten ‘want het huis van de dood geldt voor het leven!’ De oudste volledig bewaarde levenslessen van een wijze man aan zijn zoon vinden we in de Leer van Ptahhotep. Deze vizier van koning Isesi uit het Oude Rijk verzoekt daarin de koning om toestemming om een adoptieve zoon in zijn huis op te nemen om hem te kunnen opvoeden. Nu hij oud geworden is, wil hij zijn kennis en ervaring niet verloren laten gaan maar overdragen op een leerling. Het was niet ongebruikelijk voor een leraar om een jongen als ‘zoon’ in zijn eigen huishouden op te nemen en te onderwijzen, opdat hij voor de leraar als ‘een staf voor de oude dag’ kon dienen. De koning geeft Ptahhotep ten antwoord:

‘Voedt hem dan op met de woorden van vroeger, voordat je jezelf ter ruste begeeft. Breng hem het gedrag van zonen van hoge ambtenaren bij. Het beluisterde zal bij hem naar binnengaan en ieder inzicht over wat je tegen hem zegt. Niemand komt immers wijs ter wereld.’

De tekst bevat verder gedragsregels voor allerlei situaties die in het leven van een ambtenaar kunnen voorkomen. Het belang van het handhaven van de juiste orde, Ma’at, ligt ten grondslag aan de deugden die worden genoemd: zelfbeheersing, gerechtigheid, waarachtigheid, hoffelijkheid en tactvol zwijgen. Wat vermeden moet worden is agressie, bandeloosheid, machtsmisbruik, ongeduld en vooral hebzucht. Graag sprak de leraar in opposities — een steeds terugkerende is die van de ‘hete’ d.w.z. de heetgebakerde, de onbezonnen, impulsieve en onbetrouwbare mens versus de ‘zwijger’, dat wil zeggen iemand die alleen het woord nam als het zinvol was in de gegeven omstandigheden. Aan het slot van deze Leer van Ptahhotep staat de vermaning:

*Zie, een goede zoon — het geschenk van god -
Voegt nog wat toe aan wat zijn leraar hem heeft gezegd,
Hij zal Ma ‘at verzorgen als zijn hart recht op zijn doel afgaat...*

Het hart werd niet alleen gezien als de drager van emoties, maar ook als de plaats van het verstand en van de persoonlijkheid. Een ‘harteloze’ was dus iemand die dom was.

Deze wijze woorden bleven hun geldigheid behouden en werden tot ver in het Nieuwe Rijk door leerlingen uit het hoofd geleerd en door schrijvers gekopieerd. In die tijd groeiden ze uit tot een inwijdingstekst die werd opgenomen in het Dodenboek als ‘Negatieve Biecht’ in spreuk 125.

Midden Rijk

In het Midden Rijk werd de opleidingssituatie anders, vanaf dan kwamen ook begaafde kinderen uit de middenklasse in aanmerking om een goede opleiding te krijgen en via het schrijverschap hogerop te komen. Dit was het geval bij de hoofdarts Nedjemoe-seneb die de zoon was van een relatief eenvoudige man die ‘opzichter van alle vogels, vissen, hoefdieren en toezichthouder van de stallen’ was. Deze Nedjemoe-seneb bracht het tot ‘de bloei van de artsen’ zoals in zijn graf staat opgetekend. Andere leerlingen van het paleis konden het ook ver brengen aan het hof als kronenbewaarder, schatmeester of ceremoniemeester, of als expeditieleider naar de Sinaï. Veel van deze mensen zijn opgeleid aan het ‘het huis van het onderwijs’, de *at sebayt*. Dat valt te lezen in de *Leer van Chety*, gouvvrst van Assiut, die deze wijsheidsleer — ook wel bekend als ‘de Satire van de Beroepen’ — componeerde voor zijn zoon Pepi. Chety bracht zijn zoon per schip naar de residentie in el-Lisht om hem daar „in het at sebayt boeken te geven temidden van de kinderen van de ministers bij de elite van de residentie.” In deze *Leer* wijst Chety zijn zoon vooral op de voordelen van het schrijverschap in vergelijking met andere beroepen. Vol humor maar ook in felle bewoordingen worden deze beroepen als minderwaardig en onaantrekkelijk beschreven, waarbij gebruik wordt gemaakt van woordspelingen die de geest van de leerlingen moesten aanscherpen. Een voorbeeld:

De wever is in het weefatelier; hem vergaat het slechter dan een barende vrouw, want zijn knie drukt tegen zijn maag en hij krijgt geen lucht. Als hij een dag verliest zonder te weven, dan krijgt hij vijftig slagen met de leren zweep. Hij moet de poortwachter levensmiddelen geven opdat hij hem nog bij daglicht naar buiten laat gaan.

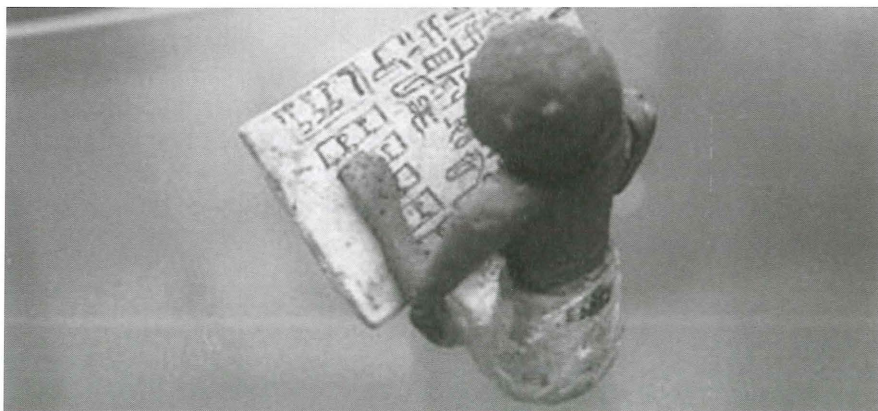

Fig. 5. Grafbeeldje van schrijver aan het werk. Midden Rijk.
Museum voor Schone Kunsten Brussel.

Nieuwe Rijk

In het Nieuwe Rijk werden kinderen aan een andere opleiding aan het hof — de zogenaamde *Kap* — opgeleid voor allerlei beroepen die varieerden van soldaat tot hofdienaar, opvoeder van prinses, of regeringsfunctionaris. Uit autobiografische teksten van voormalige leerlingen wordt hun eenvoudige afkomst soms duidelijk. Zo kennen we de hogepriester van Onuris van This, genaamd Onurismose, die ook ‘Tolk voor ieder buitenland voor zijn Heer’ werd onder farao Merneptah:

Ik was al verstandig toen ik nog aan de borst was, vaardig toen ik nog een kind was, ervaren toen ik nog knaap was, en kundig toen ik nog een arme drommel was. Ik was een arme drommel toen ik in de Kap werd opgenomen, ik was iemand die zonder onregelmatigheden was, een die toekijkt en uitvindt.

Hoewel het oude traditionele in de lesstof gehandhaafd bleef, ontstond ook nieuwe lesstof in deze tijd, die de vorm kreeg van een soort compendium van teksten, de *Kemyt* (‘Het Volledige’), dat een opsomming is van vaste formuleringen voor brieven, begroetingen en zinswendingen, en dat allerlei stijloefeningen bevatte die de leerling later als ambtenaar moest weten toe te passen. Steeds meer vormde de *Kemyt* de grondslag voor de opvoeding en het onderwijs van de leerlingen. Weliswaar waren de formuleringen intussen al lang uit de mode en waren de tekenvormen in de loop der tijden veranderd, maar toch moesten de leerlingen de ouderwetse kalligrafie blijven oefenen, zoals te zien valt op teruggevonden oefen-ostraca en verwassen papyri.

De vroegere wijsheidsleren bleven in hoog aanzien staan, terwijl ook nieuw gecomponeerde leerteksten opduiken. De klassieke leerteksten werden uitgebreid met nieuwe spreukverzamelingen, vermaningsteksten, literaire teksten — terwijl de klassieke verhalen van bijvoorbeeld de Welsprekende Boer en Sinuhe populair bleven — en namenlijsten. Vakken als vreemde talen, mathematica en geometrie, retorica, muziek, cultus, rituelen en medicijnen vormden stof voor specialisatie, en hoorden niet tot het basispakket van gewone schrijversleerlingen. Schrijvers die zich specialiseerden in het priestervak werden waarschijnlijk onderwezen in het Levenshuis, een afdeling van de tempel.

Tot slot

Was het nou leuk om een dergelijke opleiding te volgen? De manier van opvoeden tot een betrouwbaar en loyale ambtenaar was — daar had BRUNNER het bij het rechte eind — niet zachtzinnig. Het was ook niet altijd

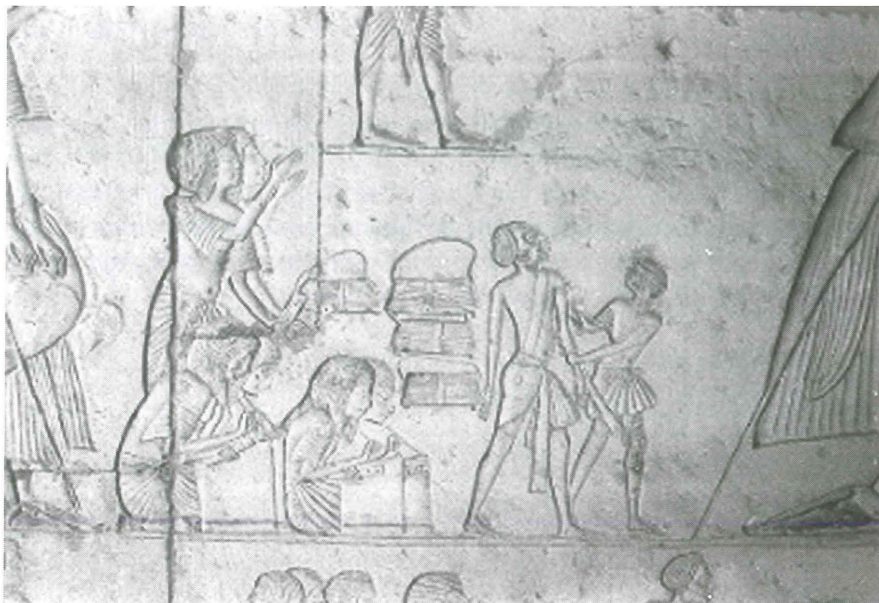

Fig. 6. Schrijvers noteren de gevangenen die door soldaten worden voorgeleid voor generaal Horemheb. Reliëf uit diens grafkapel in Sakkara. Nieuwe Rijk.

gemakkelijk om als jonge jongen stil te blijven zitten en je oefeningen te doen, terwijl er een eindje verderop misschien allerlei spannende dingen plaatsvonden. De meester kon je wel de Satire van de Beroepen laten reciteren om je te doordringen van de schoonheid van het schrijversberoep, maar je werd door de anderen ook wel gezien als een doetje zonder spieren, zonder lichaamskracht. Het schrijversvak was immers voor de zwakkelingen, de sterke jongens gingen in het leger (fig.6). En de lesstof was vaak erg taai, je snapte het meeste van wat je reciteren moest niet eens. En als je niet goed opleette, kon je een flink pak slaag krijgen. Of je kon ook in een houtblok worden vastgezet met je benen, zodat je niet meer kon weglopen en dan moest je net zolang blijven zitten tot je het huiswerk gedaan had. Je moest luisteren naar de woorden van de meester:

Je moet je huiswerk dagelijks meenemen. Wees niet lui. Ze moeten zeggen: drie plus drie... Maar op een gelukkig moment zul je de betekenis van een papyrusrol begrijpen. Je begint een boek te lezen, je leert snel rekensommen uit te voeren. Laat geen klank uit je mond horen: schrijf met je hand en lees met je mond. Vraag aan hen die meer weten dan jij en wees niet lusteloos. Probeer te begrijpen wat je leraar wil en gehoorzaam zijn

aanwijzingen. Wees een schrijver! 'Hier ben ik' moet je zeggen, iedere keer als hij je roept.

De strenge methode had tot doel de leerling voor te bereiden op een verantwoordelijke functie waarin hij zich terdege van zijn plaats in de maatschappij bewust was. Alleen dan was het mogelijk carrière te maken. Na afronding van zijn opleiding kan de leerling als een dankbare 'zoon' terugzien op zijn strenge opvoeding: *Ik groeide op bij u, u ranselde mijn rug en zo zijn uw aanwijzingen mijn oor binnengekomen.*

Foto's Krijgsman - van der Velden.

Literatuur:

- ASSMANN, J., *Ma'at; Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im alten Ägypten*, München 1990.
- BRUNNER, H., *Zum Wesen altägyptischer Erziehung*, Wiesbaden 1954.
- BRUNNER, H., *Altägyptische Erziehung*, Wiesbaden, Wiesbaden 1957.
- BRUNNER, H., *Die Weisheitsbücher der Ägypter*, Zürich 1991.
- Edwards, I.E.S., *Oracular Amuletic Decrees of the Late New Kingdom Edited, together with Supplementary Texts in other collections*, Hieratic Papyri in the British Museum. Fourth Series, London 1960.
- Erman, Adolf, *Akademieschriften (1880-1928)*. Zentralantiquariat der Deutschen Demokratischen Republik, Leipzig 1986 = *Opuscula. Zaubersprüche für Mutter und Kind. Aus dem Papyrus 3027 des Berliner Museums*, 1901 Abh. S. 1-52.
- Janssen, J.J., 'Opleiding in het Oude Egypte', *Phoenix* 38,3, 1992.

KINDEREN EN OPVOEDING BIJ DE HETTIIETEN

J. DE ROOS

Inleiding en vocabulaire

Hoewel het volkomen terecht is dat vandaag ook de Hettieten betrokken worden bij het bespreken van een dergelijk belangrijk onderwerp als: „kinderen en opvoeding,” is het misschien goed U te waarschuwen voor al te hoge verwachtingen.

De Hettitische woorden voor ‘zoon’ en ‘dochter’ zijn ons niet bekend en het werkwoord voor ‘grootbrengen’ komt in Hettitische teksten voor, maar inhoudelijk zijn er weinig gegevens over. Voor ‘kind’, ‘zoon’ en ‘dochter’ wordt steeds het Sumerogram DUMU = ‘kind’ en de toevoeging ‘manne-lijk’ en ‘vrouwelijk’ gebruikt. Dat betekent DUMU voor beide geslachten en dan DUMU.NITA voor ‘zoon’ en DUMU.MUNUS voor ‘dochter’. Wel kennen wij een door de Hettieten van het Luwisch afgeleid woord voor kleinkind: *ħammaša*, Luw. *ħamša* met het Hier. Luw. *ħamaša*. De kleinkinderen hadden hun eigen paleis, net als de grootouders trouwens, het É.GAL *ħammašaš* en het É.GAL *ħuħħaš*.

Veel beter bekend zijn we met de taalkundige en de feitelijke kant van het geboren worden, dankzij de uitvoerige rituelen die de Hettieten met de geboorte gepaard lieten gaan. Het werkwoord is *ħaš* = ‘geboren laten worden’, ‘voortbrengen’, ‘het leven schenken aan’, te onderscheiden van een homoniem *ħaš* = ‘openen’.

Van het eerste woord hebben we de afleidingen *ħašša* = ‘nakomelingschap’, *ħašša ħanzašša* = ‘alle toekomstige nakomelingen’, *ħaššant* = ‘nakomeling’. Ook het woord voor vroedvrouw wordt op deze stam gevormd, nl. *ħašnupalla* = ‘iemand die de geboorte tot stand brengt’. Vergelijkbaar op *ħaš* gevormd, maar met een andere functie is de MUNUS *ħašawa*, een vrouw die de wijze vrouw, de MUNUS.ŠU.GI bijstaat bij rituele activiteiten na de geboorte, zoals het plaatsen van de jonggeborene op de knieën van de vader.

Ik stel mij voor de volgende volgorde te hanteren:

1. de voortekens die aan de geboorte voorafgaan en vlak na de geboorte zich voordoen,

2. de geboorte zelf met de daarmee gepaard gaande rituelen en het resultaat van de geboorte, vooral op grond van mythologische teksten,

3. en als laatste, de opvoeding, voor zover bekend.

Dit alles gebaseerd op de officiële staatsteksten, met de kanttekening dat wij van de Hettieten geen informele familiale gegevens hebben, zoals persoonlijke brieven of teksten over het dagelijkse leven van de gewone Hettieten.

Geboortevoortekens

Allereerst dus de zogenaamde geboortevoortekens. In de literatuur van het Oude Nabije Oosten, of preciezer, in de Assyrisch-Babylonische en Hettitische teksten, kennen wij twee onderscheiden series, binnen één hoofdgroep, die ieder een hele reeks voorvallen beschrijven met de verklaring van de betekenis van de verschijnselen. De series worden genoemd naar de eerste standaardregel *šumma izbu* = ‘wanneer een miskraam...’ Het ene deel hiervan betreft moeilijke geboorten, met de beginregel: ‘wanneer een vrouw...’, het tweede deel bevat miskramen in de dierenwereld, die kennelijk ook, als voortekens, gevolgen voor de mensen hebben.

De enige uit de Oudbabylonische tijd stammende omentekst, die dus tussen 1900 en 1600 te dateren valt, binnen de hoofdgroep, heeft alleen dierengeboorten als onderwerp. Dat we een indruk hebben van de andere omenteksten uit die tijd, hebben we te danken aan de Hettieten die de Akkadische teksten in het Hettitisch vertaald hebben, waardoor ze bewaard zijn gebleven uit die oude periode. Dit zal tussen 1600 en 1450 gebeurd zijn. De originele teksten lagen in Hattuša, de Hettitische hoofdstad, ter vertaling voor, en er zijn daar ook een aantal fragmenten van gevonden. Meer fragmenten zijn in Hettitische vertaling teruggevonden, zodat de serie: „wanneer een vrouw...” alleen dankzij Hattuša ons nu bekend is.

Een goed inzicht in de omenliteratuur hebben wij dankzij de Neoassyrische bibliotheek van Assurbanipal in Ninive, ongeveer 1000 jaar na de in het Hettitisch vertaalde teksten. Daar zijn in de teksten ongeveer 2000 geboortevoortekens aangetroffen. De oudste omina lijken ongeordend te zijn opgeschreven, maar enige ordening blijkt in de Hettitische vertaling al te zien te zijn. Het blijven producten van mondelinge overlevering die pas veel later in goede orde als een catalogus te raadplegen zijn, in elk geval in 650 v. Chr. Duplicaten hebben wij van de geboorteomina niet en ook geen bilinguen. Het is interessant te constateren dat omenteksten door de Hettieten in drie kolommen zijn geschreven, terwijl de originelen twee-kolommig zijn. De Hettieten hebben dus een eigen opmaak gekozen. Op één tablet

zijn in het Akkadisch op de achterkant omnia geschreven, terwijl de voorkant een Hettitische, waarschijnlijk mythologische tekst laat zien. Ook voor een aantal bezweringsrituelen geldt dat alleen in Ḫattuša oude teksten uit Oud- of Middelbabylonische tijd gevonden zijn.

Eigenlijk zou een bespreking van een aantal van deze rituelen vandaag ook gepast zijn, omdat zij potentie verhogend moeten werken, vergelijkbaar met middelen uit de veelvuldige e-mail reclame van dit moment.

Om U een indruk te geven van de geboorteomina, geef ik U enkele teksten in vertaling:

- *Als een vrouw twee jongens baart, dan zal die vrouw een slechte ziekte overvallen en zij zal sterven. Als haar vader rijk is, zal hij arm worden; als hij arm is, zal hij rijk worden en de kinderen zullen gedijen.*
- *Als een vrouw twee meisjes baart, zal zij sterven. Het familiebezit zal afnemen en het familiehuis zal leeg raken.*
- *Wanneer een vrouw een jongen en een meisje baart -dan weten we niet wat de gevolgen zijn want de tekst is verder verloren gegaan. (Bo 5333)*

Een tweede tekst (KBo 6.35 +) spreekt over bijzondere gevallen:

- *Als een vrouw baart en het kind is blind, dan zal de bezitter van het huis geen succes hebben.*
- *Als een vrouw baart en het kind (net uit het moederlichaam) meteen na de geboorte zijn mond opendoet en spreekt, dan zal de Stormgod het land treffen.*
- *Als een vrouw baart en het kind heeft een leeuwenkop, dan zal hij in het land koning worden.*
- *Als een vrouw baart en het kind heeft een hondenkop, dan zal er geweld heersen in het land.*

En zo kunnen kinderen nog een varkenskop hebben, een slangenkop, of een vogelneus en zelfs de neus van een olifant, dus een slurfje. Waarom er dan edelstenen in het land gevonden zullen worden, is mij niet duidelijk. Eveneens onduidelijk is het voorteken van een rechteroor dat dicht tegen de wang ligt: er is dan een domkop geboren. Daarentegen betekent de geboorte van een kind met een linkeroor dicht bij de wang, de geboorte van een slimmerik. Ik ga verder voorbij aan geboorten met twee hoofden en met hoorntjes op het hoofd. Tenslotte roep ik U in herinnering dat deze teksten niet oorspronkelijk Hettitisch zijn.

Hoewel wij ons verder bezig zullen houden met normale geboorten en het kind in het algemeen, wil ik eerst nog even spreken over het probleem als er geen kinderen geboren worden.

In een mythologische vertelling¹ over een heel rijk man genaamd Appu, in de stad Šundul, wordt eerst beschreven hoe rijk hij was; zilver, lapis-

¹ Vertaling in H.A. HOFFNER, *Hittite Myths*, Atlanta 1990, 63-65.

lazuli, alles had hij, maar één ding ontbrak hem: hij had zoon noch dochter. Wanneer volwassenen 's avonds bij elkaar zitten in Šundul, om te eten en te drinken, geeft er één brood en vlees aan zijn zoon, en een ander geeft zijn zoon te drinken, maar Appu heeft niemand om brood aan te geven. Nog pijnlijker zijn de verwijten van zijn vrouw in bed: „Je hebt me nooit behoorlijk bevredigd. Heb je me nu soms bevredigd?” Dan praat ze er zelfs over tegen het huishoudelijk personeel. Buitengewoon onaangenaam voor onze hoofdpersoon. Daarom probeert hij haar te kwetsen: „Jij bent maar een heel gewoon vrouwtje en je weet helemaal niks!” Interessant detail is de beschrijving van het echtpaar in bed: Appu heeft zijn schoenen aan en zijn vrouw ligt aangekleed in bed. Dus dat schiet niet echt op. Toch komt alles goed: nadat Appu een wit lam aan de zonnegod heeft geofferd brengt zijn vrouw in de 10^e maand van haar zwangerschap een zoon ter wereld en later nog een.

Dat kinderloosheid als een vloek van de goden wordt beschouwd, blijkt uit de zogenaamde soldateneden, waarin een eed van trouw wordt weergegeven jegens koning en koningin. Van diegenen die de eed verbreken, zal door de goden de toekomst geruïneerd worden: „Laat hun vrouwen noch mannelijke noch vrouwelijke nakomelingen voortbrengen.”² Ook in de Kaskaverdragen zien we een zelfde straf voor degene, die de eden verbreekt: „Laat het vee, jouw schapen, jouw mensen geen geboorten genieten. Mogen de goden jullie kinderen vernietigen, zelfs als ze alleen in jullie hart zijn.” Als verklaring wordt hierbij gedacht aan kinderen die nog niet geboren zijn.

Het belang van nakomelingen blijkt ook uit het bestaan van een Luwisch ritueel tegen impotentie, het zogenaamde ritueel van Paskuwatti³. In dit ritueel behandelt een priesteres gedurende drie dagen een impotente man. Zo moet hij eerst met vrouwelijke attributen in zijn handen, een spiegel en een spinklosje, door een boog van doornige takken gaan, waarna hij pijl en boog in handen krijgt, zodat daarna zijn mannelijkheid terugkeert. De doornstruiken nemen de betovering van de man af is de gedachte, waarbij de doornen de functie hebben van het afschrappen van de foute krachten. De priesteres spreekt daarbij uit: „Zie, ik heb de vrouwelijkheid weggenomen en hem zijn mannelijkheid teruggegeven.” Dit is echter nog niet voldoende. De god Ulilijassi moet ook nog voedseloffers krijgen en de man moet aan de voeten van de tafel, met edele delen van een geofferd schaap zich te

² *KBo* 6.34 II 34-39. G.M. BECKMAN, *Hittite Birth Rituals* (StBoT 29), Wiesbaden 1983, 3.

³ *KUB* 7.5. Vert. A.GOETZE in: J.B. PRITCHARD, *Ancient Near Eastern Texts*, Princeton 1974³, 349v.

ruste leggen. Daarvóór heeft de organisatie een eunuch, die door een orakelvraag te weten wilde komen of hij de mannelijke of de vrouwelijke weg moet volgen, naar de slaapkamer van een jonge vrouw geleid. De stakker produceert ter plaatse slechts uitwerpselen en urine, waarna de priesteres uitroept: „Laat dit niet bij hem (de impotente man) het geval zijn.” Aan het eind van het ritueel wordt de god er op typisch Hettitische wijze fijntjes op gewezen, dat, als hij de potentie herstelt dat ook erg in zijn voordeel werkt: nakomelingen zullen hem in de toekomst regelmatig van heerlijkheden voorzien.

Het ontbreken van geboorten in het algemeen vinden we in de mythologische tekst, waarin de verdwijning van de god Telipinu wordt beschreven, een zoon van de Stormgod. Wanneer hij zich op een moeilijk toegankelijke plek verbergt, zijn er geen geboorten mogelijk, zelfs niet bij vrouwen die al zwanger zijn.

Geboorte en geboorterituelen

Als we nu overgaan tot echte geboorten, kunnen we met het Appuverhaal verder gaan, want daarin wordt beschreven hoe Appu blij zijn pasgeboren zoon aanschouwt. De mythologische teksten, rituelen en losse verhalen geven trouwens toch de meeste details over geboorten. Waarschijnlijk omdat ze veelal van Hurritische oorsprong zijn en de Hettieten op het gebied van mythologie en rituelen veel van de Hurrieten hebben overgenomen. Voordat we Appu's geluk en dat van anderen volgen, eerst even de constatering dat in de Hettitische wetten een boete wordt vastgesteld voor diegene die een miskraam veroorzaakt bij een vrouw. In §17 van de oude versie van het wetboek staat: als iemand bij een vrije vrouw een miskraam veroorzaakt, als het haar 10^e maand is, moet hij 10 shekel zilver betalen. Als het haar 5^e maand is, zal hij 5 shekel zilver betalen. In de late versie van het wetboek wordt er geen onderscheid naar maanden meer gemaakt en moet een vrouw 20 shekel ontvangen. In §18 van de oude versie zien we dat een vrouwelijke slaaf alleen wat krijgt als ze in de 10^e maand is. Zij krijgt dan 5 shekel zilver. In de late versie staat dat een vrouwelijke slaaf bij een miskraam hoe dan ook 10 shekel zilver krijgt. Het valt hierbij op dat, terwijl de straffen in het algemeen in de late versie gehalveerd zijn op andere gebieden, er op dit punt juist in de late versie een verdubbeling van de boetes optreedt. In een heel late versie C wordt zelfs een boete van 20 shekel zilver aan de slavin betaald.

Nu we toch in de wetten zitten, is het misschien interessant te zien wat er bij een scheiding met de kinderen gebeurt. In §26a scheidt een vrouw van haar man en dan geeft de man haar iets (dit is in de tekst onleesbaar) en de vrouw krijgt geld voor haar eventuele nakomelingen, maar de man krijgt het land en de kinderen die ze samen hebben. Het kan ook zijn dat de vrouw geld krijgt voor de kinderen die ze al geboord heeft.

Maar nu eindelijk weer verder met het geluk van Appu. In de tekst wordt de blijdschap over de geboorte van zijn zoon duidelijk beschreven, als de verpleegster, de MUNUS UMMEDA het Hettitische woord kennen we nog niet, het kind opneemt en zij het op de knieën plaatst van Appu die zijn huid schoonmaakt en het kind vermaakt en het dan een „zoete” naam geeft. Met dit gebaar lijkt de zoon door de vader geaccepteerd te zijn als legitieme zoon. Omdat de goden het kind op een wat kwalijke wijze geboren hebben laten worden in ruil voor een wit lam, krijgt het kind de naam „Slecht”. Een weinig voorspoedig begin van het leven zou je zeggen — maar nu het ijs gebroken is — komt er spoedig een tweede zoon, die dan ook de naam „Goed” krijgt.

In het verdere verhaal, waar we niet veel van over hebben, verdelen de zoons later het bezit, waarbij „Slecht” als oudste de leiding neemt bij de verdeling en zijn naam eer aan doet door de beste dingen aan zichzelf toe te wijzen en het mindere aan „Goed”. Uiteindelijk wordt hun geschil hierover beslecht door Šauška van Ninive.

Het plaatsen van het kind op de knieën (en in een enkel geval op de schoot) komt in veel culturen voor en geeft de erkenning van de legitimiteit van het kind aan, en bij koningen de erkenning als legitieme troonsopvolger. We zien het in het Oude Testament, in Akkadische teksten en bij Homerus⁴. Het is de vraag of we met Lebrun⁵ daarom van een Indo-europese traditie kunnen spreken, omdat hij alleen Hettieten, Grieken, Romeinen en Kelten noemt in dit verband. Bovendien staat een deel van de Hettitische gegevens in een Hurritische traditie.

Het tweede voorbeeld van de geboorte van een kind in een Hettitische mythologische tekst die zeker van Hurritische oorsprong is, is de geboorte van Ullikummi in de Kumarbi mythe. Eigenlijk is hier sprake van een hele cyclus van mythen die door J. SIEGLOVÁ gecompleteerd is met de conclusie dat er nog twee mythen tot de cyclus behoren. In 1988 heeft HOFFNER

⁴ H.A. HOFFNER, in: *Journal of Near Eastern Studies* 27 (1968), 201, n. 27.

⁵ R. LEBRUN, 'Notes sur le terminologie et le statut de l'enfant Hittite', in: A. Théodoridès e.a. (eds.), *L'enfant dans les civilisations orientales*, Leuven 1980, 45-58.

ook het lied over Zilver, een eigennaam, aan deze Kumarbi cyclus toegeschreven⁶. Het bekendste verhaal is de Song of Ullikummi, een stenen monstertje in het begin, dat door Kumarbi wordt ingezet in zijn strijd met Tešup om de heerschappij onder de goden.

Aan het begin van het verhaal van Kumarbi worden alle oude goden opgeroepen te luisteren naar het verslag van de strijd, waarbij de goden in twee kampen zijn ingedeeld, die beide allerlei goden achter zich verzameld hebben. Kumarbi was koning van de goden geworden, omdat Anu Alalu (Kumarbi's vader) had verdreven en Kumarbi op zijn beurt Anu. Het is een strijd tussen de onderwereldgoden Alalu en Kumarbi en de hemelgod Anu. Kumarbi moet het nu opnemen tegen Tešup, die uit Anu's zaad is voortgekomen. Kumarbi was door het zaad van Anu zelf zwanger geworden (bij de goden is alles mogelijk), toen hij het mannelijk lid van Anu had afgeslagen om nakomelingen te voorkómen. We zien dan uit Kumarbi een gebergte geboren worden, maar ook een doof en blind monster, Ullikummi dat hem in de strijd moet helpen. Dat het kind blind is, komt van pas wanneer Šauška tevergeefs haar vrouwelijke charmes in de strijd werpt, waar hij ongevoelig voor blijkt te zijn, anders dan in het geval met het monster Hedammu, dat wèl door Šauška wordt verleid. De beschrijving van Ullikummi's geboorte is voor ons van belang, omdat ook hier weer wordt beschreven wat er na de geboorte gebeurt. De vroedvrouwen laten het kind geboren worden, waarna de schikgodinnen en de moedergodinnen het kind optillen en het op de knieën van Kumarbi plaatsen. Kumarbi begon zijn zoon te vermaken en schoon te maken en hij wilde de jongen een passende naam geven.

Kumarbi sprak tot zichzelf: „Wat voor naam zal ik geven aan de jongen die de schikgodinnen en de moedergodinnen aan mij hebben gegeven? Hij schoot uit het lichaam als een speer. Laat daarom Ullikummi zijn naam zijn.”

We zouden graag iets meer over zijn opvoeding kunnen vertellen, maar daar is in dit bijzondere geval geen sprake van. Ons monstertje wordt door de Irsirra godinnen op de rechterschouder van de Hurritische god Upelluri geplaatst, nadat ze het op verzoek van Kumarbi van zijn knieën hadden opgetild en aan hun borst hadden gedrukt als een lap stof, zoals er staat. Ullikummi is van basalt en groeit iedere maand een IKU, een lengtemaat waarvan de exacte lengte moeilijk vast te stellen is; Upelluri is een onderwereldgod die net als Atlas hemel en aarde draagt en na de scheiding van de twee, de aarde. Zo wordt Ullikummi naar de onderwereld geleid, maar al snel komt hij boven

⁶ E. NEU e.a. (eds.), *Documentum Asiae Minoris Antiquae*, Wiesbaden 1988, 143-166.

het water van de zee uit. Upelluri krijgt dan last van zijn schouder en begrijpt niet wat er toch zo op zijn schouder drukt. Het komt dan inderdaad tot een gevecht tussen Tešup en Ullikummi, maar de afloop is onduidelijk.

Het geven van een passende naam in de twee mythologische verhalen van Appu en Kumarbi hoeft natuurlijk niet te betekenen dat de Hettieten en Hurrieten ook in het dagelijkse leven namen gaven die een echte betekenis hadden en die een relatie hadden met de wijze waarop de geboorte tot stand gekomen is, zoals in onze voorbeelden het geval is. Toch zien we een dergelijke praktijk ook wel in Mesopotamië, Israël, Egypte, Griekenland en Rome. Maar zover wij kunnen beoordelen aan de hand van honderden Hettitische eigennamen, was het bij de Hettieten niet een gangbare gewoonte een kind te vernoemen naar de wijze van geboren worden of naar een karaktertrek, maar werd er gelet op conventie en populariteit. In tweede instantie komt bij de Romeinen een uiterlijke opvallendheid als extra naam bij de familienaam, zoals Naso = de neus, en Cicero = de erwt. Heel toevallig kennen we uit een ander deel van de Kumarbi cyclus, het verhaal van de jongen „Zilver”, het Hettitische woord voor iemand die geen vader heeft. Ten onrechte wordt in het algemeen dit woord met „wees” weergegeven. Want „Zilver” heeft nog wel een moeder en bij haar gaat hij juist informeren wie zijn vader is en waar die zich bevindt. Zilver wordt met *wannumiaš* DUMU aangeduid, misschien letterlijk „een kind van eenzaamheid”, zoals ook vrouwen met dit eerste woord worden aangeduid, wanneer ze geen man hebben en kinderloos blijven. Het is interessant te lezen dat „Zilver” er pas achter komt dat zijn vader er niet is, doordat hij bij de poort met een stok een ander jongetje staat te pesten. Dit jongetje van wie bekend is dat hij geen vader meer heeft; zegt dan tot „Zilver”: „Waarom pest je mij? Je bent zelf in dezelfde situatie als ik: jouw vader is er ook niet!” Huilend gaat „Zilver” dan bij zijn moeder informeren hoe dat zit. Het eind van het verhaal is dat Kumarbi zijn vader blijkt te zijn. Gezien zijn vele activiteiten is het begrijpelijk dat Kumarbi niet iedere dag thuis komt!

Maar na de geboorte van deze mythologische figuren, nu over naar normale geboorten. Een geboorte had plaats in één of meer baarstoelen, een *harnau*, in de 10e maand van de zwangerschap, waarbij een maand in een maanjaar 28 dagen duurde. Puduḥepa noemt zichzelf in een gebed „een vrouw van de baarstoel” MUNUS *harnawaš*, wanneer zij zwanger is. Zij vraagt in haar gebed een gunst van de goden, omdat de goden tegenover een zwangere vrouw welwillend gestemd zijn. Zij vraagt de gunst dat haar echtgenoot Ḫattušili nog maar lang zal mogen blijven leven⁷. Aan een geboorte komen een vroedvrouw (=MUNUS *hašnupalla*), een verpleegster (MUNUS *hašauwaš*) en een *patili*-priester te pas.

Naast activiteiten bij de feitelijke geboorte is de vroedvrouw ook actief bij het reciteren van goede wensen voor de jonggeborene. De *patili*-priester fungeert vooral als offerant en als reiniger van personen en objecten, om de absolute reinheid van moeder, kind en gebruikte attributen te bereiken. Hij komt begrijpelijkerwijs niet alleen bij de geboorten voor, maar bijvoorbeeld ook bij de eed die soldaten zweren, en bij de dodenrituelen. Vóór de geboorte worden zowel door de vrouw als door de priester zeer uitvoerig beschreven rituele handelingen verricht, waardoor wij ook op de hoogte zijn van alle hulpmiddelen die bij de geboorte te pas komen. Zo zien we dat er stoelen en drie kusens worden klaargezet, waarvan er twee op de stoelen worden gelegd en één ertussenin. Daar komt de baby op te liggen. In het bijzonder geeft het ritueel van de *patili*-priester Papanikri (of Pabanegri) uit Kummanni in Kizzuwatna veel gegevens over geboorte, vrouw en kind. We hebben gezien de herkomst van Papanikri met een Luwisch-Hurritisch ritueel te maken dat de Hettieten, zoals zo vaak, in hun godsdienst hebben opgenomen.

Er is nu geen ruimte om verder op het ritueel in te gaan, maar ieder die geïnteresseerd is in het risico van het instorten van de kraamstoel doordat de houten pinnen kunnen loslaten, of die wil weten hoe precies een lammetje met rode wol om zijn gewassen poten 7 x boven 7 vuren wordt heen en weer bewogen, waarna het op de knieën van een *katra*-vrouw wordt gezet, verwijs ik naar dit ritueel, waarin zelfs eendenbloed en een bloedoffer van een brandgans tot de vereiste reiniging schijnen bij te dragen.

Opvoeding

Tot slot, zoals beloofd, nog iets over kinderen na de geboorte, maar zoals ik eerder opgemerkt heb, hebben wij niet veel gegevens over gewone kinderen. Slechts sporadisch komen we kinderen in teksten tegen. Er zijn wat gegevens, in de wetten onder andere, over een praktijkopleiding voor een vak, zoals dat van timmerman. Uniek daarbij is het gegeven dat een vader geld terugkrijgt als het onderricht door de vakman aan de zoon beneden de maat is. Ook voor schrijver was er natuurlijk een opleiding en wel in het huis van de tabletten, waarna je begon als hulpschrijver die onder toezicht van een gediplomeerde schrijver tabletten mocht schrijven, waarna de schrijver opperschrijver kon worden en hoofd van de opperschrijvers.

⁷ KUB 21.27 II 15-23.

Een schooltje met schoolbanken zoals we dat uit Mesopotamië kennen, is bij de Hettieten nog niet aangetroffen en een woord voor school kennen we ook niet.

Het werkwoord voor grootbrengen, opvoeden is *šallanu*. Uit passages waar dat woord voorkomt, kunnen we te weten komen dat er beroepsopvoeders waren, aan wie een kind door zijn vader en moeder ter opvoeding kon worden toevertrouwd. Wij kunnen dit bijvoorbeeld concluderen uit een gebed van Puduḥepa en Ḫattušili wanneer daar staat: „Als er iemand voor een vader en een moeder een kind opvoedt...”.

Soms ook voedt de verpleegster of zelfs de vroedvrouw een kind op, zoals in het geval van Puduḥepa en haar zuster Kiluḥepa. Dit blijkt uit een gelofte-tekst van Puduḥepa⁸. In een andere gelofte-tekst van koningin Puduḥepa lezen we: „Een jongen, Tatili, de broer van Titai, gaf ik aan Apallu ter opvoeding.” Of deze Apallu als beloning het zusje van Titai mocht huwen, zoals er vlak voor staat vermeld, is waarschijnlijk. Ook goden en koningen kregen soms kinderen ter opvoeding. In de beroemde vertelling van de koningin van Zalpa die 30 jongens en enige jaren later 30 meisjes ter wereld heeft gebracht, welke — zonder het te weten — later allemaal met elkaar zouden zijn getrouwd als niet de jongste zoon nattigheid had gevoeld, zien we dat de goden de jongens uit zee oppikten en ze grootbrachten. De meisjes werden wel door hun moeder opgevoed. Ook de koningszoon Kurunta wordt door zijn vader Muwatalli aan Ḫattušili ter opvoeding overgedragen. Dat Muwatalli zelf in een gebed zijn beschermgod Piḫašašši de eer geeft hem opgevoed te hebben, hoeven we natuurlijk niet letterlijk te nemen.

Hetzelfde beeld zien we vaker in gebeden, zoals in het gebed van Kantuzzili, die tot zijn god zegt dat die hem na zijn geboorte heeft grootgebracht. En met de sombere constatering dat de zonden die een vader heeft begaan in zijn leven, altijd overgaan op zijn oudste zoon, wil ik dit overzicht over kinderen en opvoeding bij de Hettieten, besluiten.

Afkortingen

KBo = *Keilschrifttexte aus Boghazköi. Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft*. Mann, Berlin.

KUB = *Keilschrifturkunden aus Boghazköi*. Vorderasiatische Abteilung der Staatlichen Museen, Berlin.

⁸ *KUB* 56.14.

KIND EN OPVOEDING IN HET OUDE MESOPOTAMIË¹

K.R. VEENHOF

Het belang van kinderen

Zoals altijd en overal in de oudheid was ook in Mesopotamië het krijgen en bezitten van kinderen sociaal, religieus en economisch gezien van grote betekenis. De kinderwens en de vreugde over het krijgen van kinderen blijken uit de namen waarin blijdschap over en de dank voor het kind, dat men beschouwde als geschonken en geschapen door de goden of de familiegod, werd vastgelegd. In „bidnamen” wordt de godheid om een kind gevraagd, „Moge-ik-een broer-krijgen” (*Aham-lūrši*), „begroetingsnamen”, zoals „Hij-is-er-gezond-en-wel” (*Balṭu-kašid*), verwelkomen de nieuw geborene, en weer andere namen brengen de dank aan de god die het kind gaf onder woorden, „Het-woord-van-Šamaš-bleek-betrouwbaar” (*Ikūn-pī-Šamaš*), e.d.²

De geboorte van een kind wordt soms in een brief vermeld en in ARM 10, 26 stuurt een jonge moeder (uit de harem?) zelf het volgende bericht aan de vorst van Mari (18e eeuw v. Chr.): „Ik heb een tweeling ter wereld gebracht, een jongen en een meisje. Laat mijn heer zich verheugen!”. Uit de archieven van datzelfde paleis kennen we een aantal korte teksten die verantwoorden dat paleisdames, meestal uit de harem, na een voorspoedige bevalling (*šalāmum*) een hoeveelheid „extra fijne olie” ontvangen, zeker ook bestemd voor de noodzakelijke lichaamsverzorging van moeder en kind, maar toch ook een blijk van waardering³.

Een kind — en in deze patriarchale wereld gold dat vooral voor een zoon — zet de lijn van de familie voort. Omdat hij geïdentificeerd wordt door de naam van zijn vader en omdat oudste zonen nogal eens naar hun grootvader werden genoemd (papponomie), leven hun namen zo voort. In latere perioden kent men ook familienamen, waarin een stamvader en soms ook een bepaald familie-beroep voortleven. De naam in gedachtenis houden

¹ Veel gegevens vindt men in *Ktēma. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques*, 22, Straatsburg 1997, 1-170, dat een tiental bijdragen bevat gewijd aan „Enfance et éducation dans le Proche-Orient ancien”. Er wordt in wat volgt naar verwezen als *Ktēma* 22.

² Zie voor zulke namen J.J. STAMM, *Die Akkadische Namengebung*, Leipzig 1944, special §16-18.

³ Zie de gegevens bij N. ZIEGLER in *Ktēma* 22, 45-47, ‘Les enfants du palais’, spec. 46ff.

gebeurde ook concreet, als de overleden familieleden en vooral de directe voorvaders bij name tot het ceremoniële dodenmaal (*kispum*) werden uitgenodigd⁴. Teksten uit Emar (13e eeuw v. Chr.) spreken in dat verband van het „aanroepen, eren en verzorgen van de goden en de doden” van de overleden vader. Dit is de taak van de zonen en vooral van de oudste zoon, die *pater familias* wordt, zijn ouders moet begraven en die in sommige perioden ook het huis erft waaronder hun graven liggen. Geen ergere vloek dan die waarin men iemand nakomelingen ontzegt, zodat er niemand zal zijn „die zijn naam uitspreekt en water plengt” of „die voor hem zorgt”⁵.

Het belang van zonen blijkt uit een gesprek dat Gilgamesj kan voeren met zijn vriend Enkidu, die in de onderwereld verblijft, waarin hij hem vraagt naar het lot van de doden. Het komt voor in het tweede gedeelte van de Sumerische compositie „Gilgamesj en de Onderwereld” (r. 255v.), dat later, in een Babylonische vertaling, als tablet 12 werd toegevoegd aan de standaardversie van het Gilgamesj-epos⁶. In deze jongere versie (tablet 12 r. 102-115) lezen wij:

„Wie maar één zoon had, heb je hem gezien? Ja, ik zag hem.
 Er zit een pen in zijn muur geslagen en hij weent daar bitter om.
 Wie twee zonen had, heb je hem gezien? Ja, ik zag hem.
 Hij eet brood gezeten op twee bakstenen.
 Wie drie zonen had, heb je hem gezien? Ja, ik zag hem.
 Hij drinkt water uit een aan het zadel gehangen waterzak.
 Wie vier zonen had, heb je hem gezien? Ja, ik zag hem.
 Hij is zo gelukkig als de bezitter van een span ezels.
 Wie vijf zonen had, heb je hem gezien? Ja, ik zag hem.
 Hij is als een kundig schrijver met een vaardige hand,
 die het paleis gemakkelijk binnenkomt.
 Wie zes zonen had, heb je hem gezien? Ja, ik zag hem.
 Hij is zo gelukkig als iemand zijn land ploegt.
 Wie zeven zonen had, heb je hem gezien? Ja, ik zag hem.
 Hij zetelt onder de jongere goden en luistert naar een rechtsgeding⁷.

⁴ Aan dit gebruik danken we een tekst die wordt aangeduid als „de genealogie van de Hammurabi-dynastie”, en ook uit Ebla, Hattusja and Ugarit kennen we lijsten van overleden vorsten die gebruikt werden voor deze vorm van dodencultus.

⁵ Vgl. A. TSUKIMOTO, *Untersuchungen zur Totenpflege (kispum) im alten Mesopotamien* (AOAT 216), Neukirchen-Vluyn 1985, en K. VAN DER TOORN, *Family Religion in Babylonia, Syria and Israel*, Leiden-Köln 1996, part I, 3, ‘The Cult of Ancestors: A Historical Focus of Identity’.

⁶ Zie voor de teksten nu A.R. GEORGE, *The Babylonian Gilgamesh Epic*, I-II, Oxford 2003, 732v. en 760v.; een recente vertaling van de Sumerische tekst biedt ook D.O. EDZARD, in: D. CHARPIN, D.O. EDZARD, en M. STOL, *Mesopotamien. Die altbabylonische Zeit. Annäherungen* 4 (OBO 160/4), Fribourg-Göttingen 2004, 605vv.

⁷ De onderling soms verschillende Sumerische versies bevatten ook uitspraken over het trieste lot van wie kinderloos bleef, van de eunuch, van de onvruchtbare vrouw, en van de vrijgezel.

Ook al zijn niet alle uitspraken even begrijpelijk voor ons (een pen in de huismuur kon aangeven dat de eigenaar schulden had of zijn huis had verpand), duidelijk is wel dat het hebben van veel zonen in het hiernamaals status en een beter lot garandeert. In de Sumerische versie moet wie helemaal geen zoon heeft zich tevreden stellen met een brood zo hard als een tichelsteen.

Wat een zoon voor zijn vader bij diens leven kan betekenen werd op klassieke wijze onder woorden gebracht in de Ugaritische ‘Legende van Aqhat’, als de kinderloze koning Dan’el om een zoon bidt. Na de kultische taken van de zoon t.o.v. van de familiegod en diens zorg voor het graf, „zijn rustplaats”, vermeld te hebben, typeert hij de zoon in zijn relatie tot zijn vader als

*„Iemand om de beschimpingen van wie hem beledigt te stoppen,
iemand om degenen die hem iets willen aandoen weg te jagen,
iemand om zijn hand te grijpen als hij dronken is,
iemand om hem te ondersteunen wanneer hij zat is van wijn,
iemand om het emerkoren aan te bieden in het huis van Baäl,
en zijn portie in het huis van El,
iemand om zijn dak aan te rollen op een modderige dag,
en iemand om zijn was te doen op een vieze dag.”⁸*

Het ondervangen van kinderloosheid.

Het belang van kinderen wordt onderstreept door twee rechtsinstellingen die kinderloosheid willen ondervangen. De eerste was de mogelijkheid bij uitblijven van kinderen via een tweede echtgenote, een concubine of een slavine voor nakomelingen te zorgen. Kinderen uit een formeel gesloten tweede huwelijk werden zondermeer erfgenamen, kinderen van concubines en slavinnen konden achteraf door wettiging een legitieme status verkrijgen. Beiden hadden, ongeacht hun status, de taak hun ouders of eigenaars „te eren en te dienen”. De tweede mogelijkheid was een kind adopteren. Dat kon babies betreffen die door hun moeder of ouders om economische (men kon ze niet voeden), religieuze (een ongeoorloofd kind van een priesteres) of andere motieven werden afgestaan of te vondeling gelegd. Soms gebeurde dat „in het vruchtwater”, d.w.z. onmiddellijk na de geboorte, als het kind nog geen naam had en zo’n adoptie kon volgens de wetten van Hammurabi

⁸ De vertaling (van KTU 1,17 I:28b-33) is die van M.C.A. KORPEL, in R.J. DEMARÉE — K.R. VEENHOF (eds.), *Zij schreven geschiedenis. Historische documenten uit het Oude Nabije Oosten* (MEOL 33), Leiden/Leuven 2003, 182.

(§ 185) later niet meer ongedaan worden gemaakt. Een leerboek met contract-formules uit de Oudbabylonische tijd (naar de beginregel *ana ittišu* genoemd) stipuleert dat de familie een voor adoptie afgestane baby alleen kan terugkrijgen als ze twintig liter moedermelk vergoedt, wat betekent dat het theoretisch mogelijk, maar praktisch onmogelijk was. Maar ook oudere kinderen en volwassenen, waaronder vrijgelaten slaven, werden geadopteerd, soms bij kinderloosheid en dan vermoedelijk vooral om de verzorging tijdens de oude dag veilig te stellen.

Adoptie kon worden vastgelegd in een contract gesloten met degene die het kind afstond. Bij adoptie van vondelingen ontbrak die partij uiteraard, maar daarbij kwam het vanaf het 2e mill. v. Chr. voor dat men naast de door getuigen bekrachtigde adoptie-tekst het voetje van het kind in de klei afdrukte. De bedoeling ervan was vermoedelijk niet zozeer de identificatie van het kind, als wel het documenteren van de rechtsgeldigheid van de verwerving, ter bescherming tegen aanspraken van anderen⁹. Later wordt soms ook de lichaamslengte van het kind vermeld.

De taken van zonen

In de praktijk van het leven, met veel kindersterfte en andere levensbedreigende rampen, is een meertal zonen ook een verzekering voor de oude dag, waarin men aangewezen is op verzorging door kinderen. Bij natuurlijke zonen was er geen reden deze elementaire, algemeen erkende zoonsplichten schriftelijk vast te leggen. Ze worden soms vermeld als na de dood van de vader de erfenis, met bijbehorende rechten en plichten verdeeld wordt. In een erfdeling tussen twee broers, zonen van een Assyrische handelaar die in Anatolië (in de stad Kanesj) werkte, lezen we:

„Iddin-Ishtar en Ilabrat-bani sloten de volgende overeenkomst: Het huis in Kanesj en de inventaris ervan zijn voor Iddin-Ishtar; daarop kan Ilabrat-bani geen rechten laten gelden. Beiden zijn verantwoordelijk voor de schulden van hun vader. Iddin-Ishtar alleen is verantwoordelijk voor (de kosten van) het graf

⁹ In § 20 van de Wetten van Lipit-Ishtar staat: „Als iemand een kind redt van bij een bron (waar babies te vondeling werden gelegd — K.R.V.) zal hij zijn voet nemen [en een tablet met de afdruk ervan zegelen]”. De aanvulling berust op een beschrijving van deze handeling in het boven genoemde leerboek *ana ittišu*, tablet 3, III:38vv., waarin „de maat van zijn voeten met het zegel van getuigen wordt gezegeld”. Het gebruik komt ook in later tijd nog voor en in VS 6, 116 (uit 529 v.Chr.) wordt oorkondelijk vastgelegd dat een vrouw een meisje „van de straat opgenomen en grootgebracht heeft en haar voeten in leem gezet heeft”; zie nu C. WUNSCH, „Findelkinder und Adoption nach neubabylonischen Quellen”, in *AfO* 50 (2004) 181v. en 219v.

van hun moeder Puzur en voor haar onkosten en schulden. Wanneer het bezit in de Stad (Assur) wordt verrekend zal het huis in Kanesj niet worden opgevoerd."

In adoptiecontracten worden de plichten en rechten van de kinderen vaak wel nader omschreven. Ze bestaan uit het gehoorzamen, eren en verzorgen van de ouders, hen (bewenen en) begraven, en het onderhouden van de dodencultus. In een Middelbabylonisch contract wordt ook een geadopteerde dochter daartoe uitdrukkelijk verplicht¹⁰. Nakomen van dergelijke zoonsplichten wordt nogal eens geformuleerd als voorwaarde voor het verkrijgen van de erfenis en contracten uit Susa koppelen het erfrecht ook aan het uitvoeren van de dodencultus. Vrijgelaten en geadopteerde slaven ontvangen de erfenis na het levenslang „eren en dienen” van hun ouders. Kinderloze religieuzen, die over eigen bezittingen beschikten, konden een familielid of jongere collega als erfgenaam met een vastgelegde zorgplicht adopteren, waarbij de wettelijke regeling soms het karakter van een lijfrente had. Adoptie kwam ook voor bij echtparen met alleen dochters, die een bruidegom als zoon adopteerden, waarbij laatstgenoemde de dochter zonder betaling van een bruidsprijs verwierf, met de verplichting voor de ouders te zorgen¹¹.

Grootbrengen en zogen

Mesopotamische teksten zeggen dat een kind moet worden „grootgebracht” (*rubbûm*). Die term ziet primair op de fysieke ontwikkeling, tot aan de volwassenheid, maar het „opvoeden” zal meer omvat hebben dan voeding en huisvesting, al wordt de inhoud verder niet omschreven. Maar een betekenisontwikkeling als in ons „opvoeden”, waarbij het fysieke aspect („voeden”) op de achtergrond is geraakt, mogen we voor de oudheid niet aannemen.

„Grootbrengen” begint bij de geboorte, als de baby door de moeder gezoogd en verzorgd moet worden. Als zij dat niet kon, wilde, of voortij-

¹⁰ De schrijver van een Oudbabylonische brief (AbB 9, 228) klaagt dat hij een (geadopteerde?) jongen (*šuhārum*) grootbracht, met de overweging „Laat hij volwassen zijn tegen de tijd van mijn begrafenis”. Maar hij is nu blijkbaar door de interventie van een schuldeiser verkocht.

¹¹ Er is veel oorkondelijk materiaal om dit te illustreren. Het komt uitvoerig aan bod in M. STOL en S.P. VLEEMING (eds.), *The Care of the Elderly in the Ancient Near East*, Leiden-Köln 1998. STOL behandelde daarin de Oudbabylonische periode (59-118), schrijver dezes o.a. gegevens uit de teksten van Emar over het verzorgen en dienen van (adoptief) ouders (127-136).

dig overleed, moest er hulp gevonden worden. Meer vermogende ouders — en alleen van hen weten we iets — konden daarvoor een min of „zoogster” (*mušēniqtum*) inschakelen, soms een slavine uit de huishouding, soms een vrouw die tegen betaling de baby twee tot drie jaar voedde en verzorgde, meestal in haar eigen huis. Zij ontving, zoals in „zoogcontracten” werd vastgelegd, een loon in natura dat bestond uit graan, olie en wol. Als een man, aldus § 32 van de Wetten van Esjnunna (ca. 1800 v. Chr.), zijn zoon „voor zogen, voor grootbrengen” aan een vrouw heeft gegeven, zonder haar drie jaar lang deze vergoeding te geven, krijgt hij zijn zoon pas terug na betaling van tien sikkels zilver, een bedrag gelijk aan het jaarloon van een goede arbeider en meer dan bewaarde zoogcontracten uit de Oudbabylonische tijd vermelden (we vinden daar bedragen van zeven sikkels zilver en vijf sikkels, soms plus kleding). Vermoedelijk gaat het in de wet om het achterstallige „zoogloon” vermeerderd met een boete wegens wanbetaling. Verschillende rechtsoorkonden documenteren problemen rond de betaling van dit „zoogloon”. We kennen rechterlijke vonnissen, die tot betaling van deze kosten verplichten, enkele kwitanties die dienen als betalingsbewijs, en een procesoorkonde vermeldt dat een moeder, die de min niet kan betalen, het kind aan haar afstaat (ook de man in de juist geciteerde rechtsregel uit Esjnunna moet zijn zoon blijkbaar bij de min achterlaten als hij niet betaalt). In enkele processen is de wettelijke status van een kind dat door een min gezoogd wordt in geding: is het een kind van een slaaf, een geadopteerd kind, of de zoon van een vrije burger? Een in slavernij geboren kind aan een min toevertrouwen kon een poging zijn om het zijn vrijheid te bezorgen en daarom wordt in § 34 van de Wetten van Esjnunna een paleisslavine verboden haar baby aan een vrije burger te geven om die groot te brengen.

Ook de Wetten van Hammurabi wijden een paragraaf (§194) aan de min:

„Als iemand zijn zoon aan een min geeft en dat kind sterft terwijl het bij haar in handen is en de min dan zonder zijn ouders (te informeren) een contract sluit voor een ander kind, dan zal men tegen haar het bewijs leveren en omdat zij zonder zijn ouders erin te kennen een contract sloot voor een ander kind, zal men haar borst afsnijden”.

Sommigen denken aan een overtreding van juridische aard, een nieuw zoogcontract sluiten na een voortijdig einde van het vorige, zonder de andere partij daarin te kennen. Ik denk, i.v.m. met de aard en de strengheid van de straf (die vermoedelijk primair ter afschrikking bedoeld was), dat het erom ging dat de ouders van het tweede kind onkundig waren gelaten van de dood van de eerste baby, wat immers aan verwaarlozing of problemen met de moedermelk kon gelegen hebben. In een Oudbabylonische brief van een vrouw (AbB 1, 31) lezen we over een jongetje dat aan een min is toever-

trouwd: „Instrueer mevrouw A. dat ze voortdurend op het jongetje moet letten en zeg tegen haar: ‘Als je merkt dat haar borst niet goed is, geef haar dan aan een andere min!’”.

Het „grootbrengen” van kinderen (*rubbûm*) omvatte uiteraard ook de verzorging en opvoeding, met name als ze na een jaar of drie gespeend waren. Er is weinig schriftelijke informatie over deze levensfase die zich in en om het huis voltrok, tenzij er bijzondere omstandigheden waren die vermelding vonden in brieven of oorkonden. Wel vinden we het afgeleide zelfstandige naamwoord *tarbîtum*, in de betekenis „kosten van/vergoeding voor het grootbrengen”. Het grootbrengen is de taak van de ouders en als zij dat, om wat voor redenen ook, aan anderen toevertrouwen moeten de kosten vaak vergoed worden, soms ook als dat binnen de familie gebeurde. Een grootvader ontvangt volgens een Oudbabylonische oorkonde van de ouders van een kind voor het „grootbrengen en voor de kosten van de min” ca. drie ton gerst, ongeveer gelijk aan tien sikkels zilver. Ook bij het later afstaan van kinderen kan degene die ze grootbracht (b.v. de moeder) aanspraak maken op *tarbîtum*.

Met name in oorkonden van de in Anatolië reizende en wonende Oudassyrische handelaars komt *tarbîtum* herhaaldelijk voor¹². We kennen schuldvorderingen wegens een nog te betalen *tarbîtum* en een rechterlijk vonnis dat vaststelt dat het bedrag is voldaan. Een Oudassyrische oorkonde over betalingen na de dood van een handelaar (kt b/k 176) gaat vooral over zijn schulden, maar vermeldt ook „30 sikkels silver, ter beschikking gesteld aan (mevrouw) Alabum, die zij ontving voor het grootbrengen van het meisje”. Ook bij echtscheiding (b.v. als Assyriërs bij terugkeer naar Assur van hun Anatolische vrouw scheidde) moesten de mannen soms *tarbîtum* betalen als zij hun kinderen wilden meenemen. In ICK 1, 32 mag de man zijn dochter meenemen nadat hij aan zijn vrouw de kosten van het „grootbrengen en de voeding” heeft voldaan, en de afzonderlijke vermelding van „voeding” laat zien dat het „grootbrengen” meer inhield, vermoedelijk ook huisvesting, kleding en verzorging.

De speciale situatie van de in het buitenland werkende en wonende Assyrische handelaars bracht mee dat de opvoeding van kinderen nogal eens aan anderen (vooral familieleden) moest worden toevertrouwd, zij het soms met tegenzin. „Sta de jongen alsjeblijft aan niemand af, laat hem in het (eigen) huis opgroeien!”, schrijft Lamassi aan haar echtgenoot Pušuken in Kanesj (CCT 2, 36a:23v.). Bekend is het geval van de kinderen van de in

¹² De meeste informatie is te vinden in C. MICHEL, „Les enfants des marchands de Kaniš”, in *Ktéma* 22, 91-108.

Anatolië levende Aššur-nada, wiens vrouw in Assur hem twee zonen en enkele dochters schonk. Na haar vroegtijdig overlijden groeien die kinderen in het huis van hun grootvader Aššur-idi op, maar dat ging niet zonder problemen. De grootvader, die een enkele maal uitgaven noemt „om de zonen te voeden”, beklagt zich over handelingen van zijn zoon die de toorn der goden hebben opgewekt en waarvan de familie, inclusief de kinderen, in Assur de ernstige gevolgen ondervindt, terwijl hijzelf „lijdt uit liefde voor de kinderen”. Ook de afloop is niet harmonieus, omdat de kinderen als ze groot geworden zijn eigenmachtig naar hun vader in Kanesj vertrekken. „Ik heb je zoon grootgebracht, maar hij zei tegen mij: ‘U bent mijn vader niet!’ , hij stond op en is vertrokken. Ik heb ook je dochters grootgebracht, maar (ook) zij zeiden: ‘U bent onze vader niet!’ Drie dagen later zijn zij opgestaan en naar jou vertrokken.”¹³

Mesopotamische teksten kennen in verband met de opvoeding ook het „kindermeisje” (*tārîtu*), dat voor het eenmaal gespeende kind zorgde en aan het hof en in vermogende families de rol kon spelen van gouvernante. Uit Noord-Mesopotamië, al uit de 24e eeuw v. Chr., kennen we zelfs het zegel van zo’n dame, in dienst van de koningin van Urkisj, die in de inscriptie haar functie in het Sumerisch vermeldt (um.me.da). De afbeelding op het rolzegel toont haar terwijl zij met een soort nap in haar hand voor de moeder (de koningin) staat, die het kind op schoot heeft¹⁴. De harem van het paleis te Mari ten tijde van koning Zimrilim telde vijf zulke dames en twee dingen zijn hierbij interessant. Ten eerste dat ze alle vijf een naam dragen die begint met „Mijn vader” (*Abî-...*), kenmerklijk namen die met hun beroep samenhangen en die de reputatie van en goede wensen voor de (vorstelijke) vader van de haremkinderen tot uitdrukking brengen. Ten tweede dat de harem geen „zoogsters” omvatte, wat erop wijst dat harembabies die aan een min werden toevertrouwd bij haar in huis opgroeiden en pas na gespeend te zijn weer bij hun moeders in de harem terugkwamen¹⁵. Een gouvernante had soms een jarenlange band met een kind. Uit Mari kennen we die van de jonge prinses Bêltum, die „haar vanaf haar jeugd heeft grootgebracht” en met haar meekwam uit Qatna, in Syrië, naar Mari, toen ze aan de jonge koning Jasmach-Addu werd uitgehuwelijkt.

¹³ Deze correspondentie werd recent uitgegeven in M.T. LARSEN, *The Assurnādā Archive*, Leiden 2002. De brieven in kwestie zijn bij hem nos. 14 en 22.

¹⁴ Zie D. PARAYRE in *Ktema* 22, 69vv., met fig. 16c-g.

¹⁵ Zie voor een en ander N. ZIEGLER, *Le Harem de Zimrî-Lîm (Florilegium marianum 4)*, Parijs 1999, 108v.

Gebrekkige en selectieve informatie

Alle tot dusver gegeven informatie kon gegeven worden omdat zij om allerlei redenen — informatieve, bureaucratische, juridische of wetenschappelijke — schriftelijk werd vastgelegd en zo bewaard bleef. Zonder teksten zouden we amper iets weten, want uit begravingen van kinderen kun je maar weinig afleiden en het kind speelde in de kunst van Mesopotamië amper een rol. Er zijn enkele oude reliëfs met de afbeelding van een familie, zoals het „genealogische reliëf” van Ur-Nansje van Lagasj (ca. 2450 v. Chr.) in het Louvre. Het beeldt hem af met zijn vrouw, zeven kinderen (waaronder zijn latere opvolger) en drie ambtenaren, dateert uit ca. 2450 v. Chr. en werd vervaardigd om de bouw van drie tempels te vereeuwigen. Er zijn ook afbeeldingen van kinderen op schoot bij een moedergodin of hun moeder, soms met de voedster erbij (o.a. op het zegel van de bovengenoemde „gouvernante” van de koningin van Urkisj). De meeste kinderen verschijnen in deportatiescènes op Assyrische paleisreliëfs (o.a. dat van de deportatie van de inwoners van de Judese stad Lakisj; fig. 1), waar zij op de arm of de nek worden gedragen, aan de hand meelopen, of op een volgestouwde wagen zitten, maar veel leren we daar niet uit¹⁶.

Fig. 1. Deportatie van de inwoners van de Judese stad Lakisj

¹⁶ Zie de goed gedocumenteerde bijdrage van D. PARAYRE, „Les âges de vie dans le répertoire figuratif oriental”, in *Ktema* 22, 59-89, met 44 afbeeldingen.

Ook de schriftelijke gegevens betreffen slechts een heel klein deel van de bevolking, zijn incidenteel, anekdotisch of van algemene aard. Van het „grootbrengen” en „opvoeden” van kinderen van ambtenaren, militairen, ambachtslieden, handelaars, schippers, boeren, herders, enz., weten we amper iets. Zij groeiden in het eigen gezin op en leerden normaliter het vak van hun vader of van een familielid, en dat leverde geen oorkonden op, terwijl ook verhalen over hun jeugd ontbreken.

De Mesopotamische literaire teksten hebben ons, afgezien van de verhalen uit en over de schrijversopleiding (waarover later meer), op een enkele uitzondering na ook niet veel te bieden. Slechts af en toe wordt iets verteld over de jeugd van een held, wiens latere grote daden bezongen worden. Een bekend voorbeeld is de late „geboortelgende van koning Sargon van Akkad”, het verboden kind van een hogepriesteres, dat (net als Mozes en Remus en Romulus) in een biezen mandje in de rivier werd gelegd. Hij werd door een tuinman van de residentie Kisj gevonden, geadopteerd en grootgebracht en belandde uiteindelijk aan het hof waar hij politieke carrière maakte¹⁷. In mythische teksten wordt af en toe over de geboorte en het opgroeien van jonge goden gesproken. In de tekst ‘Enlil en Ninlil. Het huwelijk van Sud’, die beschrijft hoe de de god Enlil deze dochter van Nidaba and Haya als bruid werft, lezen we dat „haar moeder haar grootbracht op haar [schoot] en voedde aan de borst met goede melk. [De.....] van het meisje groeiden, ze kreeg veel charme en sex-appeal. In de [...] van het huis van Nidaba, in de poort van het Ezagin, stond ze door allen bewonderd, als een grote, prachtig gevormde koe”. Geen wonder dat Enlil haar begeert en uiteindelijk, met haar moeders toestemming, krijgt.¹⁸

Ook de wijsheidsliteratuur levert niet veel op en veel uitspraken bevatten algemene morele of ethische aansporingen. Er zijn incidentele Sumerische gezegden en spreekwoorden over een verkwistende zoon en over een die niet het juiste pad bewandelt (Collectie 1,157 en 161), over de zonen van de handelaar en de commies die het graan opmaken (Collectie 22, VI: 24), en over jongens die uit de boomgaard stelen (Collectie 13, 48). Een wijsheidstekst uit Ur biedt enkele levenslessen: „Een kind zonder zonde (nam.tag.ga) werd nooit door zijn moeder gebaard”, en „Men moet aandacht schenken aan de woorden van zijn vader, zich aan zijn bescherming toevertrouwen. Een kind moet zich bescheiden gedragen jegens zijn moeder en het moet rekenen met de oudere generatie.... Een jongere moet de

¹⁷ Zie B. LEWIS, *The Sargon Legend. A Study of the Akkadian Text and the Tale of the Hero who was Exposed at Birth*, Cambridge 1980.

¹⁸ Zie voor deze tekst M. CIVIL, „Enlil and Ninlil: The Marriage of Sud”, *Journal of the American Oriental Society* 118 (1983), 58v.

oudere broer eren, hem waardig behandelen.”¹⁹ Wel zijn er enkele belangrijke teksten, meestal aangeduid als „De raad/instructie van...”, waarin een oude wijze man of vader de volgende generatie, die hij meestal aanspreekt als „mijn zoon”, levenslessen meegeeft. Het oudste voorbeeld is „De raad van Sjuruppak” (ca. 300 regels), waarvan de Sumerische versie tot ca. 2500 v. Chr. teruggaat en waarin de vader van de Sumerische zondvloedheld zijn zoon wijze, praktische zowel als morele levenslessen meegeeft²⁰. Akkadisch is de tekst met de naam „Counsels of Wisdom” (ca. 200 regels), uitgegeven door W.G. LAMBERT²¹, die handelt over het vermijden van slecht gezelschap, onbetamelijke gepraat, conflicten en vijandschap, en het betrachten van vriendelijkheid; het vermijden van een huwelijk met een slavin of prostituee; de verleiding van de macht, onbetamelijk woorden (laster, onbewijsbare zaken), e.d. Ook het nakomen van godsdienstige plichten komt aan bod („Vereer je god elke dag, breng je offers en gebeden. Al geef je hem maar één korrel graan, je beloning is een talent!”), alsmede trouw en eerlijkheid in de omgang met vrienden.

Zulke levenslessen vindt men ook in andere teksten, zoals de „De grote Sjamasj-hymne”, die de mens voorhoudt wat deze god van het recht graag ziet en wat hij verafschuwt en straft, en in de zogenaamde „Vorstenspiegel” („Raadgevingen aan een Prins”; 59 r.), uiteraard meer toegesneden op de taken van de toekomstige koning. Interessant is dat deze tekst ook als zodanig heeft gefunctioneerd. In een Babylonische brief (CT 54, 212) wordt koning Esarhaddon van Assyrië ervoor gewaarschuwd de privileges van enkele oude Babylonische steden te schenden door opleggen van corvee, met verwijzing naar een passage uit deze „Raadgevingen”, die de vorst die zoiets doet met een goddelijke vloek bedreigt²².

Naast deze literaire wijsheden, die meestal alleen voor literati toegankelijk waren, staan aansporingen en lessen die concrete vaders hun zonen zullen hebben gegeven, maar die zijn alleen bewaard als ze niet bij elkaar woonden en met elkaar correspondeerden. Voorbeelden vinden we in de

¹⁹ Zie voor deze spreekwoorden en de tekst uit Ur de editie door B. ALSTER, *Proverbs of Ancient Sumer*, I-II, Bethesda 1997.

²⁰ B. ALSTER, *The Instruction of Suruppak* (Mesopotamia 2), Kopenhagen 1974. De oude titel geeft al blijk van misverstand, want Sjuruppak is geen persoon, maar de naam van een stad, waarover de zondvloedheld koning was. De titel laat zien dat heel oude wijsheid en kennis, liefst „van vóór de vloed”, extra aanzien genoot. Van een latere Akkadische bewerking zijn stukken bewaard, zie W.G. LAMBERT, *Babylonian Wisdom Literature*, (Oxford 1960, 92v.

²¹ *Babylonian Wisdom Literature*, 96vv.

²² De „Vorstenspiegel” werd uitgegeven in *Babylonian Wisdom Literature*, 110vv.; het citaat werd ontdekt door E. REINER, in *Festschrift I.M. Diakonoff*, 1982, 320v.

brieven van Šamšī-Adad I aan zijn jongste zoon, Jasmah-Addu, die hij kort na 1800 v. Chr. in Mari op de troon had gezet en over wie hij vaak ontevreden is. Zijn brieven bevatten opdrachten, vermaningen, ironische opmerkingen, en bemoedigingen, en soms wordt zijn oudere broer aan Jasmah-Addu ten voorbeeld gesteld. Wat de vader schreef kennen we ook uit de antwoordbrieven van Jasmah-Addu, waarin hij zijn vader citeert en zich poogt te verdedigen²³.

„Ik heb kennis genomen van de brief die Addâ („Pappa,„) mij stuurde, waarin hij schreef: ‘Jij – hoelang nog moeten wij je nog in alles sturen? Ben je soms nog een kind en geen volwassen man? Heb je geen haar op de wangen? Wanneer ga je echt je huis besturen? Waarom spiegel je je niet aan je broer, die grote legers aanvoert? Zo moet ook jij je paleis, je huis besturen!’ – Dat schreef Addâ mij. Nu dan, ik mag dan een kind zijn en niet in staat om leiding te geven, maar toch is het Addâ zelf die mij tot deze positie gepromoveerd heeft, door zijn woord is mijn lot bepaald!... Hoe is het mogelijk dat, terwijl ik van jongsaf in de tegenwoordigheid van Addâ opgegroeid ben, de acties van dienaren mij een en ander maal de genegenheid van Addâ hebben doen verspelen? Tot vandaag toe blijft het gelaat van Addâ ontoegankelijk (origineel vermoedelijk „verzegeld,„) en daarom durf ik mij uit ontzag niet voor Addâ te presenteren”.

Opgroeien en werken

Grootbrengen en opvoeden was alleen mogelijk als de middelen daarvoor beschikbaar waren. Ouders of moeders die ze niet hadden konden in tijden van crisis hun kind laten adopteren of aan een tempel schenken („tempeloblateren”, a.ru.a, *širku*), waar het moest werken, maar kreeg wat het nodig had en misschien zelfs een vak leerde. Het voortijdig overlijden van de vader kon problemen veroorzaken en de situatie van een weduwe met kleine kinderen kon aanleiding zijn om regelingen te treffen om de opvoeding en het te erven vermogen veilig te stellen. § 177 van Hammurabi’s Wetten bepaalt dat als een weduwe met kleine kinderen wil hertrouwen, de rechters zullen vaststellen en vastleggen hoe groot het vermogen is dat zij en haar tweede echtgenoot nu ter beschikking hebben. Zij moeten daar goed op passen, niets van de inboedel verkopen, en de kinderen grootbrengen, die uiteindelijk ook het vermogen van hun vader moeten erven. Soms vindt bij vroegtijdig overlijden van de vader een vermoedelijk „papieren” erfdeling

²³ ARM 1, 108, opnieuw bewerkt door J.-M. DURAND in *Documents épistolaires du palais de Mari*, 1 (LAPO 16), Paris 1997, no 34, in het hoofdstuk getiteld „L’administration de Yasmah-Addu jugée par son père et son frère”.

plaats, waarbij ook de weduwe een deel kan krijgen om haar in staat te stellen de kinderen op te voeden en haar zelfstandigheid te garanderen. De opgroeiende kinderen zullen intussen samen met hun moeder in en voor de huishouding hebben gewerkt. In één zo'n geval uit de Oudbabilonische tijd, beschreven in oorkonden die ik in het British Museum ontdekte, gebeurde dat met instemming en controle van de rechters, terwijl de feitelijke erfdeling veel later plaats vond, en het familiehuis, waarin de weduwe was blijven wonen, pas na vijfenvijftig jaar werd verdeeld.

Het opgroeiende kind moest spoedig de handen uit de mouwen steken en in en om het huis of de boerderij taken verrichten, waardoor het al doende ook een vak leerde. Op welke leeftijd dat in het gezin gebeurde is niet bekend, maar in oude rantsoenlijsten waarin tempels hun lagere personeel registreerden²⁴, komen naast moeders met zuigelingen ook jonge kinderen voor die blijkbaar al moeten werken. Hun rantsoenen waren meestal eenderde van die van volwassen mannen en tweederde van die van vrouwen.²⁵ Informatief zijn personeelslijsten waarin de Nieuwbabilonische tempel van de zonnegod te Sippar zijn personeel, in verschillende categorieën ingedeeld, registreert. Behalve kleine kinderen en ouden van dagen wordt iedereen geacht te werken en daarvoor rantsoenen te ontvangen. De registratie was het gedetailleerdst bij de landbouwers en boomgaardeniers, die alle manlijke personen, van grijsaards tot kleine kinderen, omvatte. De classificatie wijst uit dat kinderen vanaf hun vijfde of zesde jaar tot de „werkers” werden gerekend. Dat correspondeert met het feit dat in de Ur-III tijd (rond 2000 v. Chr.) kinderen ook vanaf die leeftijd moeten werken²⁶ en sluit aan bij het feit dat kinderen vanaf die leeftijd ook alleen, zonder hun moeder, als slaaf verkocht konden worden. Voor de Middelbabilonische tijd constateert SASSMANNSHAUSEN dat jeugdige personen en ook kinderen in diverse teksten reeds worden voorzien van een beroepsaanduiding — voller, wever, schrijnwerker, pottenbakker, rietvlechter — wat er op wijst dat zij een vak leerden en werkten.

²⁴ Het materiaal vindt men bij I.J. GELB, 'The Arua Institution', *Revue d'Assyriologie* 66 (1972) 1-32, speciaal §1. 'The women-and-children personnel'. Hij stelt vast dat het lagere personeel van de tempels voor een aanzienlijk deel bestond uit vrouwen met kinderen, weduwen, wezen, onwettige kinderen, oude vrouwen, vrouwelijke krijgsgevangenen met hun kinderen, en vrouwen-met-kinderen die aan de tempel geschonken waren.

²⁵ Censustijsten uit de 7e eeuw v. Chr., die betrekking hebben op de stad Harran, kennen de volgende categorieën kinderen: „aan de borst”, „gespeend”, en „jongen/meisje”. Bij de laatste groep wordt ook de lichaamslengte van het kind vermeld, die varieert van drie tot zes el (ca. 84 tot 168 cm.), zodat deze categorie loopt van kleuters tot volwassen kinderen.

²⁶ M. JURSA, *Die Landwirtschaft in Sippar in neubabylonischer Zeit* (Beiheft AfO 25), Wien 1995, 8f. Zie voor de Nieuwbabilonische tijd ook F. JOANNÈS in *Ktema* 22, 199vv., en voor de Ur III- periode, H. WAETZOLDT, *Altorientalische Forschungen* 15 (1988) 40.

Volwassenheid.

De oude teksten noemen vrijwel nooit leeftijden en dus is het moeilijk vast te stellen wanneer iemand als volwassen gold en de opvoeding als voltooid. Volwassen zijn betekende trouwens niet per definitie zelfstandig zijn, want volwassen kinderen die thuis woonden stonden onder het gezag van hun vader en werden ook economisch gezien pas zelfstandig na een eventuele erfdeling. Volwassenheid zal hebben samengehangen met het bereiken van de puberteit, waarvoor bij meisjes de menstruatie en bij jongens de baardgroei bepalend was. In Oudassyrische brieven is er sprake van dat meisjes, waarvan het huwelijk blijkbaar al vroeg was gearrangeerd,²⁷ uitgehuwelijkt worden als zij „groot/volwassen zijn” (*rabûm*) en dat kan al vanaf een leeftijd van twaaf tot veertien jaar geweest zijn. In een ander geval (BIN 4, 9) wordt door de moeder geconstateerd dat een meisje nu groot/volwassen is en dat haar vader haar „in de schoot van (de god) Assur moet plaatsen”, wellicht een rite waarmee zij tot priesteres werd gewijd. Jongens huwden in het algemeen blijkbaar wat ouder, omdat ze in staat moesten zijn de kost te verdienen, maar het maakte natuurlijk verschil of er een zelfstandig wonend gezin ontstond of een situatie van inwoning bij de ouders. Een Oudassyrische echtscheidingsoorkonde (EL no. 6) bepaalt dat de man zijn zoon, na betaling aan de moeder, mag meenemen en dat kan „wanneer de jongens (collectief) voor de Stier sidderen”, misschien een verwijzing naar een ritueel dat met het bereiken van de puberteit samenhangt. Een bepaling in de Middellassyrische Wetten (Tablet A §43) stelt dat een verloofd meisje, wier bruidegom-in-spe sterft, aan diens broer uitgehuwelijkt kan worden, mits die tenminste tien jaar oud is. Aan zulke jonge zonen moet men vermoedelijk ook denken als diezelfde wetten bepalen dat een vrouw, die van haar in het buitenland verblijvende echtgenoot niet krijgt wat voor haar levensonderhoud nodig is, haar zonen maar als huurarbeiders moet laten werken om aan de kost komen.

Beroepsvaardigheden

Opvoeding betekende ook het laten verkrijgen van beroepsvaardigheden, waarmee het kind t.z.t. in zijn levensonderhoud kon voorzien. De algemene regel was dat de zonen het beroep van hun vader leerden en meestal ook voortzetten, als zelfstandige of in dienst van paleis of tempel. Dat gold zeker

²⁷ Tussen de beide ouders, omdat de zonen van de handelaars soms al op jeugdige leeftijd voor langere tijd naar het buitenland vertrokken.

voor boeren, vissers en voor de vele soorten vaklieden die het hoog ontwikkelde handwerk van het oude Mesopotamië kende — van pottenbakker en leerlooier tot edelsmid en schrijnwerker — waarbij het vooral op ervaring en praktische en technische vaardigheden aankwam. Daarbij bleven dan ook de materiële basis van het bestaan — de boerderij, het land, de kudde, de werkplaats, het gereedschap, de boten, enz. — en de daarmee soms samenhangende rechten in de familie. Ook de beroepen of functies van hen die tot de dienaren van de staat of de tempels behoorden, gingen vaak van vader op (oudste) zoon over. Dat was in het belang van werkgevers en werknemers, want het zorgde voor continuïteit van de dienst, terwijl de familie kon blijven beschikken over het als beloning daarvoor toegewezen land of een aandeel in de tempelinkomsten en zo haar status kon handhaven²⁸. Continuïteit van het familieberoep gold, zoals wij uit oorkonden en zegelinscripties (als daarin beroep en genealogie werden vermeld) kunnen opmaken, in het algemeen ook bij handelaars, bestuurders, schrijvers en priesters²⁹, die naast ervaring ook meer theoretische kennis en soms de schrijfkunst nodig hadden. Een principiële uitspraak vinden we in het Sumerische essay „De vader en zijn onwillige zoon”³⁰, waarin een vader, zelf schrijver, zijn zoon die de school wil verlaten, poogt te overtuigen van de betekenis van de schrijversopleiding. Hij wijst hem op zijn bevoorrechte positie (hij heeft nooit zwaar werk verricht of, zoals leeftijdgenoten, moeten werken om zijn ouders te verzorgen) en poneert tenslotte: „Het lot dat de oppergod Enlil voor de mensen heeft bepaald, is dat de zoon het beroep (werk) van zijn vader volgt” (r. 115v).

Hoewel dit een literaire tekst is, is er geen reden die laatste uitspraak niet serieus te nemen. Hij interpreteert een traditionele werkelijkheid, de successie van vader op zoon in familie, bezit en beroep, als een goddelijke ordening en daar zijn ook andere aanwijzingen voor. In de in veel scholen afgeschreven „Sumerische Georgica”³¹ zet „een oude boer” voor zijn zoon in honderd regels nauwkeurig op een rij wat hij allemaal moet weten en doen om een goede boer te zijn. En die informatie gaat volgens de

²⁸ De Wetten van Hammurabi (§28v.) bepalen dat als een dienstplichtige, die in ruil voor zijn dienst een kroonleen ontving, in het buitenland krijgsgevangen raakt of verdwijnt, zijn zoon zijn dienst en het leen zal overnemen, tenzij hij dat door zijn jeugdige leeftijd niet kan.

²⁹ M. STOL, *op. cit.* (zie noot 6) 710 noot 492, noemt als voorbeelden o.a. de beroepen van opzichter, kapitein, rechter, schrijver, tempelbestuurder en koopman

³⁰ Uitgegeven door A. SJÖBERG, onder de titel 'Ein Vater und sein misratener Sohn', *Journal of Cuneiform Studies* 25 (1973) 105-169; zie nu ook de Duitse vertaling door W.H. PH. RÖMER, in *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments* III (1990), 77-91.

³¹ M. CIVIL, *The Farmer's Instructions. A Sumerian Agricultural Manual* (Aula Orientalis Supplementa 5), Barcelona 1994.

slotregels terug op de god Ninurta, „de zoon en trouwe landbouwer van de oppergod Enlil”. Het motief van een vaderlijke instructie, met praktische adviezen en waarschuwingen, die ook sociale en morele waarden betreffen, is litterair van aard en komt in vele culturen voor, maar het weerspiegelt wel de realiteit dat voor praktische vakbekwaamheid en levenslessen de eigen vader de eerst aangewezen leermeester was en meestal ook moest zijn, omdat de meeste zonen alleen bij hem in de leer gingen. Zonen die in dienst van paleis of tempel de carrière van hun vader volgden zullen als jonge gezellen natuurlijk ook door de voorman of werk-leider van hun dienst of atelier zijn opgeleid. Dankzij een goede opvoeding kan de zoon straks zijn vader opvolgen, zowel in diens beroep als in diens positie in de gemeenschap. Een opgroeiende zoon die zich tegen zijn vader of moeder misdraagt en die, volgens het oordeel van de rechters, een „ernstige schuld op zich laadt” (CH §168), kan ontferd worden en zo zijn status en rechten verliezen.

Scholing en opleiding door de eigen vader worden af en toe ook met zoveel woorden vermeld. De Wetten van Lipit-Ishtar zeggen in § 20b dat een adoptiefvader zijn zoon krachtens het adoptiecontract zijn beroep moet leren en als hij daarin in gebreke blijft mag de geadopteerde naar zijn natuurlijke moeder terug. Dat geldt ook voor een dochter, maar helaas is afgebroken wat de gevolgen van nalatigheid hier zijn. De Wetten van Hammurabi, § 188, stellen dat een adoptiefzoon van een vakman³², die hem zijn vak heeft geleerd en dus aanzienlijk in hem heeft geïnvesteerd, door zijn familie niet kan worden teruggevraagd. Bij de behandeling van de adoptie stelt het schoolboek *ana ittišū* (tablet 3, kol. III; de geleerde schrijver heeft uiteraard zijn eigen beroep als voorbeeld gekozen) ook aan de orde of de vader hem de schrijfkunst heeft geleerd. Bij adoptie in Nuzi wordt een enkele maal vermeld dat de adoptiefzoon van zijn vader in plaats van een erfdeel een opleiding tot wever of tot smid krijgt (JEN 572:7, 16; HSS 19, 44:22 en 59:7). In een Nieuwbabylonisch contract (CTMMA 3, 53) adopteert een zakenman de zoon van zijn zus-ter, die hij „van jongs af grootgebracht en in de schrijfkunst onderwezen heeft”, d.w.z. hem de kennis bijbracht die hij ook zelf bezat.

Dat een vader zijn zoon bij een vakman in de leer doet wordt zelden vermeld, al kan men het aannemen voor schrijversleerlingen wier vaders de schrijfkunst niet machtig waren en misschien ook bij bepaalde ambachten. In de leer doen bij een vakman kennen we uit een aantal zogenaamde „leer-

³² In het Babylonisch *ummiānum*, „meester”; men denkt hierbij vooral aan handwerkslieden, maar ook de schrijver kan tot deze categorie worden gerekend en ook het hoofd van een school draagt deze titel.

contracten” die overwegend uit de Nieuwbabylonische tijd stammen³³, maar ze betreffen vrijwel allemaal slaven. Hun eigenaars willen hen gedurende enkele jaren (de leerperiode varieert van 16 maanden tot 8 jaar!) een vakopleiding geven — als bakker, leerbewerker, wever, bontwerker, voller, bouwmeester, zegelsnijder, timmerman, koopman, zanger, of schrijver³⁴ — vermoedelijk omdat ze daardoor straks meer voor hen kunnen presteren en verdienen en in waarde te stijgen. Er is maar één geval van de zoon van een vrij man, die in de leer wordt gedaan om het vak van cultisch danser en mimisch performer (*kurgarrûtu*, *huppûtu*) te leren. In deze verdragen wordt werk met leren gecombineerd, want de leerling moet zonder loon te ontvangen tegelijk voor zijn baas werken. Die ontvangt voor zijn scholing geen salaris, al krijgt hij aan het einde, „als hij hem het gehele vakmanschap geleerd heeft”, soms een soort honorarium in zilver en een kledingstuk. Bij in gebreke blijven moet de meester de eigenaar, die tijdens de opleidingstijd zijn slaaf niet kon exploiteren, een vergoeding betalen van zes liter gerst per werkdag.

Uit Nuzi kennen we een paar bijzondere gevallen, waarin zonen in adoptie gegeven worden om een vak te leren, eenmaal de smeedkunst en eenmaal de weefkunst. De vaders willen hun zonen zo vermoedelijk een betere toekomst verzekeren dan zichzelf hun konden bieden, maar het is ook denkbaar dat de vaklieden in kwestie geen eigen zonen hadden om hun bedrijf voort te zetten. In het tweede geval mag de vakman die de adoptiefzoon de weefkunst zal leren hem n.l. ook uithuwelijken, waarna het echtpaar hem en zijn vrouw levenslang zal dienen, om na hun dood vrij te worden. Leert hij de adoptiefzoon het vak niet, dan haalt zijn eigen vader hem terug.

De schrijversopleiding

Verreweg de meeste informatie bezitten we over de schrijversopleiding, omdat die allerlei schriftelijke documentatie opleverde. We bezitten de talrijke in de scholen gebruikte leerboeken (teken- en woordenlijsten, paradigma's, lijsten van namen, thematische encyclopedieën, waaronder ook lijsten van goden en steden), de door de leerling (over)geschreven elementaire oefeningen op het terrein van schrift, taal- en rekenkunde, oefeningen in het schrijven van brieven en contracten, excerpten uit de literatuur

³³ Zie nu H. PETSCHOW, „Lehrverträge”, *Reallexikon der Assyriologie* 7 (1080-83), 556-70.

³⁴ Zie M. DIETRICH, „Babylonische Sklaven auf der Schreiberschule”, in W.H. VAN SOLT e.a. (eds.), *Veenhof Anniversary Volume*, Leiden 2001, 67-81.

(spreekwoorden, delen van epen, mythen, hymnen, wijsheidsteksten), enz. Daarnaast kennen we een aantal vaak satirische essays, soms in dialoogvorm, die allerlei aspecten van het schoolbedrijf beschrijven en die ons ook over de praktische gang van zaken en het curriculum (vooral via de zogenaamde „Examentekst A”)³⁵ informeren. Het is ondoenlijk hier op de details in te gaan, en dat is ook niet nodig, want ik kan verwijzen naar het artikel van Th.J.H. KRISPIJN, „Naar School in het Oude Mesopotamië”, verschenen in *Phoenix* 38/3 (1992), in het themanummer over „Opleiding in het Oude Nabije Oosten”³⁶. Een fundamenteel probleem blijft dat al onze informatie schriftelijk is en dat we vrijwel niets weten over de mondelinge toelichting die bij het schrijven, lezen en leren van de vele teksten werd gegeven.

De gedegen opleiding tot schrijver moet, gelet op de complexiteit van het spijkerschrift, het moeilijke en omvangrijke tekstcorpus, en het veelzijdige curriculum (het omvatte ook Sumerisch, wis- en rekenkunde, en basis-kennis van de muziek) jaren gevraagd hebben. Een schoolessay spreekt van „vanaf de tijd dat je een kind was totdat je een jongeman was”, maar dat is wat vaag. KRISPIJN vermeldt dat er sprake is van drie maanden school (per jaar) en van zes vrije dagen (waaronder drie feestdagen) per maand. Dat suggereert dat de opleiding slechts een deel van het jaar besloeg, zodat de leerling (en de leraren?) de rest van het jaar in de praktijk bezig konden zijn. Duidelijk is wel dat er onderscheid gemaakt mag worden tussen een (grondige) basisopleiding en verdere specialisatie. Die laatste betrof gebieden als magie, divinatie, medische kennis en astronomie, en het lijkt aannemelijk dat de kennis van het jargon, de inhoud en de betekenis van de daarop betrekking hebbende wetenschappelijke literatuur (die voor een deel als beroepsgeheim werd beschouwd) werd aangeleerd bij een erkende specialist, die de jonge schrijver in de leer nam.

De schoolopleiding omvatte ook muziek, die met name beoefend werd tot vorstelijk vermaak en in de liturgie van de tempels, waardoor we er iets meer van weten. Een musicus kreeg een grondige scholing en in het boven geciteerde Sumerische school-essay (r. 110) erkent de vader dat de moeilijkheid van de schrijversopleiding slechts geëvenaard werd door die in de muziek (nam.nar; in het Babylonisch *nārūtum*). Het gaat hierbij om een

³⁵ Uitgegeven door A. SJÖBERG, „Der Examentext A”, *Zeitschrift für Assyriologie* 64 (1974) 137-176.

³⁶ Er is sindsdien uiteraard nieuwe literatuur verschenen en ik noem met name N. VELDHUIS, *Elementary Education at Nippur*, Groningen 1997, en P.D. GESCHE, *Schulunterricht in Babylonien im ersten Jahrtausend v. Chr.* (AOAT 275), Münster 2000. Veel informatie vindt men ook in de oratie van W.H.Ph. RÖMER, *Iets over school en schoolonderricht in het oude Mesopotamië*, Assen 1977.

ruim begrip, genoemd naar de „zanger/musicus” (nar), dat zowel het bespelen van allerlei muziekinstrumenten als de zangkunst omvatte. Volgens het curriculum van de school moest de leerling de namen van de (onderdelen van de) vele muziekinstrumenten en de muzikale terminologie (de namen van de negen snaren van de lier, de termen voor accoorden en intervallen, instructies voor het stemmen, enz.) leren, wellicht in combinatie met een basistraining in het bespelen ervan. Sommige professionele musici en koorleiders moesten waarschijnlijk ook de tabletten kunnen lezen waarin de tekst van een lied vergezeld ging van informatie over de vereiste stemming van het instrument en de als begeleiding te spelen accoorden, waarvan een exemplaar te Ugarit werd gevonden³⁷.

Buiten de school ontmoeten we talrijke vrouwen, waaronder prinsessen uit veroverde paleizen en in de oorlog buitgemaakte meisjes, die tot muzikantes werden opgeleid om aan het hof op te treden. Het is mogelijk dat ze niet alleen in koor zongen en wellicht dansten, maar soms ook instrumenten bespeelden. De koning van Mari vraagt zijn echtgenote in een brief (ARM 10, 126) om uit de als oorlogsbuit naar Mari gestuurde weefsters er dertig te selecteren „die van haar voetnagels tot haar hoofdhaar onberispelijk zijn, om die aan W. toe te vertrouwen, die haar ‘de Subarese *šitrum*’ moet leren”, waarmee vermoedelijk een vorm van begeleide koorzang is bedoeld³⁸. Voor „leren” wordt het werkwoord *šūhuzum* gebruikt, dat we vaker tegenkomen en blijkbaar vooral slaat op praktische instructie; het participium, *mušāhizum*, wordt ook gebruikt voor een trainer van paarden³⁹. Tot de harem van Mari behoren ook drie vrouwen met deze titel, die blijkbaar belast zijn met het muziekonderwijs aan zulke haremmeisjes. Uit de Middelbabylonische periode zijn enkele brieven bekend, waarin bericht wordt over de toestand van zieke meisjes die verpleegd worden. Twee ervan zijn hersteld en als de geadresseerde daartoe de opdracht geeft kunnen ze de „kliniek” verlaten en weer deelnemen aan de (zang)training (*ihzum*), wat

³⁷ Ik kan hier niet in details treden en verwijs naar Th.J.H. KRISPIN, „Musik in Keilschrift. Beiträge zur altorientalischen Musikforschung 2”, in *Studien zur Musikarchäologie*, Bd. 3, Rahden 2002, 465-479, met literatuur.

³⁸ Teksten spreken van een „*šitrum* van zeven vrouwen”. Een brief (ARM 1, 64) vraagt de dochters van een overwonnen koning de „muziekkunst” (*nārūtum*) te leren, en het lijkt erop dat het meer specifieke *šitrum* (koorzang met dans?) onder het ruimere begrip „muziekkunst”, viel.

³⁹ Men vindt het woord ook in een humoristische Oudbabylonische tekst uit Ur (UET 6/2, 414), waarin de bezitter van een kostbaar wollen gewaad een voller tot in alle details komt vertellen hoe hij het moet behandelen. De laatste spreekt hem aan als „Mijn meester en instructeur” (*ummēni u mušā[hizī]*) en vertelt hem dat niemand dat kan en dat hij de instructies zelfs niet kan herhalen.

erop wijst dat het om jonge meisjes gaat wier zangopleiding door ziekte werd onderbroken⁴⁰.

Wie kon schrijven en lezen?

Recent onderzoek maakt aannemelijk dat meer mensen konden schrijven en lezen dan men tot dusverre wel aannam. Allerlei personen moesten, zonder altijd de beschikking te hebben over een beroepsschrijver, boekhoudkundige notities kunnen maken, brieven en eenvoudige oorkonden kunnen schrijven en lezen, en zo nodig gebruik kunnen maken van hun eigen administratie of familiearchief⁴¹. Het lijkt aannemelijk dat zij die dat konden een elementaire opleiding kregen, zonder zich door het volledige curriculum te moeten heenworstelen. Dat bewijzen is moeilijk, maar men kan het zich b.v. voorstellen bij de Assyrische handelaars die in Anatolië werkten en reisden. Hun talrijke commerciële transacties, waarin grote bedragen omgingen, moesten schriftelijk worden vastgelegd (in contracten en memoranda), uitgaven en onkosten geadministreerd en ze wilden ook hun correspondentie (met Assur of in Anatolië) kunnen lezen. En dat was gezien het Oudassyrische schrift, dat een redelijk beperkte aantal syllabogrammen en logogrammen gebruikte, ook haalbaar. In hun archieven vinden we naast prachtige, perfect geschreven tabletten, die een professionele hand verraden (en er waren ook beroepsschrijvers actief), ook lelijk geschreven notities en briefjes, die soms fouten bevatten. Dit zou erop kunnen wijzen dat sommigen zich het schrift zelf in de praktijk, met hulp van vrienden, maar zonder formele scholing hadden eigen gemaakt. Dat in deze handelskringen de schrijfkunst werd geleerd, blijkt uit een brief (CCT 4, 6e), die de zoon van een bekende handelaar uit Assur aan zijn vader in Anatolië schrijft: „Wij hebben de schrijfkunst geleerd (*tupšarrūtam lamdāni*). Stuur mij een *epattu*-gewaad voor mijn meester”. Hij vraagt vermoedelijk om een cadeau voor zijn leraar i.v.m. de voltooiing van zijn opleiding, en het meervoud

⁴⁰ Zie voor een nieuwe bewerking van deze brieven S. PARPOLA, *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal*, part II (AOAT 5/2), Neukirchen 1983, 492v.

⁴¹ Zie de studie van C. WILCKE, *Wer las und schrieb in Babylonien und Assyrien? Überlegungen zur Literalität im Alten Zweistromland* (Bayer. Akad. der Wiss., Phil.-hist. Klasse, Sitzungsbericht 2000/6), München 2000. Hij probeert deze vraag te beantwoorden op grond van gegevens over de archeologische vindplaatsen van teksten, een aantal grammatikale en lexikale constatering (met name het gebruik van de werkwoorden „lezen”, „horen” en „zien” i.v.m. teksten gebruikt), en het voorkomen van afwijkingen van de normatieve spelling.

„wij” laat zien dat hij niet de enige leerling was, al weten we niets over het gevolgde curriculum.

In een Oudbabilonische brief (TCL 18, 111) van een zoon van een hoge ambtenaar aan zijn moeder (hij woonde dus niet thuis!) lezen wij:

„De kleren van de mannen (zijn medeleerlingen?) worden jaar in jaar uit beter, maar jij maakt mijn kleren elk jaar slechter. Door mijn kleren slechter en korter te maken ben je rijk geworden! Terwijl in ons huis wol verbruikt wordt als brood, heb jij mijn kleren slecht gemaakt. De zoon van Adad-idinam, wiens vader een personeelslid van mijn vader is, heeft twee nieuwe gewaden, maar jij raakt geëmotioneerd over één gewaad! En dat terwijl jij mij hebt gebaard, terwijl hij slechts de adoptief zoon van zijn moeder is. Jij houdt blijkbaar niet zó van mij als zijn moeder van hem.”

Er staat niet dat de zoon een schrijversopleiding volgt, maar dat deze jongen, die nog van de toelage van zijn moeder afhankelijk is, zo'n bijzonder epistel kon schrijven suggereert dat wel. Anderen menen, juist vanwege het bijzondere karakter van de tekst, dat het een fictieve brief was, die als schrijfoefening diende, al is hij tot dusverre uniek. De keuze is moeilijk, maar ook als hij niet „echt” zou zijn, laat hij wel iets proeven van de sfeer en mogelijke problemen van een leerling zonder eigen inkomsten. Brieven die in de Oudbabilonische scholen als oefenstof afgeschreven werden sluiten in het algemeen wel aan bij de realiteit, al hebben ze soms een voorkeur voor dramatische situaties⁴².

Bestuurders en vorsten

Hoe hoge ambtenaren en bestuurders, waaronder rechters, op hun toekomstige taken werden voorbereid wordt zelden vermeld. In veel perioden (en met name in de Ur III-tijd) was het beheersen van de schrijfkunst en dus een grondige educatie voor hen normaal en in hun zegels duiden ze zich vaak aan als „schrijver” (dub.sar, *ṭupšarrum*), dat geen beroep is maar een titel, zoiets als ons doctorandus. Onduidelijk is in hoeverre koningen konden lezen en schrijven en dat zal per periode verschild hebben. Tijdens de Ur III-tijd, met een sterk gecentraliseerd bestuur en een grote bureaucratie, zullen degenen die aan de top van de bestuurlijke pyramide stonden wel hebben kunnen lezen en schrijven,

⁴² Zie voor deze brieven F.R. KRAUS, „Briefschreibübungen im altbabylonischen Schulunterricht”, *JEOL* 16 (1959-1962), 16-29. Verschillende exemplaren waarschuwen de geadresseerde voor de toorn van de vorst, die wegens een overtreding een gendarme op hem afstuurt, andere melden dat een schuldeiser zijn familieleden in gijzeling heeft genomen of gevangen heeft gezet.

maar juist in die tijd waren er natuurlijk ook voldoende klerken en administrateurs om hen van de nodige informatie te voorzien. Men kan de situatie misschien enigermate vergelijken met de positie van bestuurders van grote bedrijven, die toch meestal sterk afhankelijk zijn van ICT-specialisten met hun databanken en geavanceerde software, die hen moeten voorzien van toegankelijke informatie als basis voor bedrijfsbeslissingen.

Tot de vaardigheden van koning Šulgi (ca. 2050 v.Chr.), de dominante vorst van de Ur III-dynastie, die in veel koningshymnen wordt bezongen, behoort ook de schrijfkunst. Het is inderdaad waarschijnlijk dat hij, en meer prinsen van deze dynastie, de schrijfkunst meester waren, waardoor zij ook zelf greep konden houden op het bestuur. Men zocht de neerslag ervan wel in een onder hem doorgevoerde verbetering van de rijksadministratie, die o.a. zou blijken uit de vernieuwing van de formulieren der oorkonden en een grotere uniformiteit, ook t.a.v. maten, gewichten en de kalender, maar men is daar tegenwoordig niet zo zeker meer van⁴³. Hoe groot zijn competentie werkelijk was is moeilijk te bepalen, want hij wordt, nadat hij koning was geworden en vervolgens vergoddelijkt, in de ideologische koningshymnen opgehemeld tot een universeel getalenteerde Übermensch, die ook als militair en atleet zijn gelijke niet had, allerlei vreemde talen kende en alle muziekinstrumenten kon bespelen.

In de Oudbabilonische periode, met veel dynastieën van Amoritische origine, was de situatie (aanvankelijk?) vermoedelijk wel anders. We weten niet of koning Hammurabi kon schrijven, want de koningsbrieven zijn door een met name bekende kanselier geschreven, en de „Wetten van Hammurabi” zijn als tekstcorpus wel het werk van een ons onbekende geleerde schrijver, al kan de koning zeer wel zijn stempel op de inhoud gezet hebben. Als een koning niet kon schrijven kregen de „litterati” in de top van het bestuur een belangrijke rol, zoals de functionaris met de titel *šandabakku*. Zijn titel betekent oorspronkelijk „tabletkoffer” en hij was vermoedelijk verantwoordelijk voor de archieven en misschien een soort minister van financiën. Aan het hof van Zimrilim van Mari was Šunuhrahālū een belangrijk man, een soort kanselier of persoonlijk secretaris van de koning, want hij was het die de aan de koning gerichte brieven aan hem voorlas en briefschijvers (waaronder „ministers”) waren zich daarvan goed bewust. Sommigen stuurden hun brieven soms in tweevoud, zodat hij er tevoren kennis van kon nemen, met verzoek het epistel onder de aandacht van de koning te willen brengen⁴⁴.

⁴³ Zie voor Šulgi, R. DE MAAJER, „Een standbeeldinscriptie van koning Šulgi van Ur”, in *Zij schreven geschiedenis* (zie boven, noot 8), 24-32.

⁴⁴ Zie de brieven uitgegeven in *ARMT* 13, 47-51, en de opmerkingen van D. CHARPIN in *ARMT* 26/2, 207v.

De opvoeding van Assurbanipal

De meeste informatie over de opvoeding en opleiding van een vorst betreft koning Assurbanipal van Assyrië, rond het midden van de 7e eeuw⁴⁵. Deze informatie komt voor een deel uit zijn eigen inscripties en uit kolofons op teksten uit zijn bibliotheek, die stammen uit de tijd toen hij koning was geworden en die uiteraard een ideologische functie hebben. Ze presenteren de koning als een door de goden (o.a. Ishtar van Ninive, op wier schoot hij zat en wier melk hij dronk) (op)gevoede en met groot verstand begiftigde, kundige en wijze vorst, en moeten daarom met vele korrels zout genomen worden. In een inscriptie uit zijn eerste regeringsjaar vertelt de vorst dat hij de complete schrijversopleiding (inclusief de wiskunde) volgde, wetenschappelijk teksten bestudeerde en zelfs oude inscripties van vóór de zondvloed kon lezen. Hij was ervaren in de voortekens aan de hemel en op aarde, discussiëerde in de vergadering der geleerden over de leverschouw, kon zeer moeilijke delingen en vermenigvuldigingen oplossen en ingewikkelde teksten in obscuur Sumerisch en moeilijk Akkadisch lezen. De claims lijken op en zijn vermoedelijk even overdreven als die van zijn verre voorganger Šulgi.

Hoe ver de kennis van de vorst ging is moeilijk precies vast te stellen, maar dat hij de schrijfkunst meester was behoeft niet betwijfeld te worden. Verschillende brieven van hofgeleerden bevatten informatie over de opleiding van de vorst. De hofastronoom Balasî vermeldt (SAA 10, 39 rev.) dat Esarhaddon hem aanstelde in dienst van de kroonprins om zijn leraar („meester”, *ummānum*) te zijn en voor (met?) hem de oefenteksten te reciteren. Een lexicaal tekst werd volgens het kolofon „geschreven door Aplāya, zoon van Kēni, de schrijver van de kroonprins, ter bestudering door Assurbanipal, de kroonprins in het (troons)volgingspaleis”. En er zijn ook teksten met passages over astrologische waarnemingen en hun omineuze betekenis, waarin tussen de regels geschreven glossen bedoeld lijken om de koning de lectuur ervan wat gemakkelijker te maken, of wellicht om als basis te dienen voor een bespreking van de passages in kwestie. Ook Assurbanipals vader Esarhaddon kon schrijven en van meer zonen van notabelen en van prinses is bekend of waarschijnlijk dat zij hadden leren schrijven en lezen.

Een grondige schrijversopleiding moet al tijdens de jonge jaren van de prins zijn begonnen en ergens zegt de koning ook dat hij „er als klein kind reeds naar verlangde in de vergadering der geleerden in de school te zitten”. Misschien ligt er een link met kolofons op teksten uit de koninklijke

⁴⁵ Het materiaal werd opnieuw verzameld en geanalyseerd door P. VILLARD, „L'éducation de Assurbanipal”, in *Ktéma* 22,136-149, waarop het onderstaande is gebaseerd.

bibliotheek, die vermelden dat de goden Nabû en Tašmētu hem als een vader en moeder hebben opgevoed en hem de kennis van de schrijfkunst schonken.

Kennis van de schrijfkunst was niet maar een intellectueel tijdverdrijf, het was ook belangrijk voor uitoefenen van bestuurlijke taken, omdat het toegang verschafte tot de schriftelijke documentatie van het hof en de kanselarij, die voor het regeren van vitaal belang was. Daarnaast werd in de laatste eeuwen van het Assyrische rijk (8e-7e eeuw v.Chr.) steeds meer betekenis gehecht aan de zeer uiteenlopende voortekens aan de hemel en op de aarde, die van belang waren voor het welzijn van rijk en vorst. Een schrijversopleiding maakte het een vorst enigermate mogelijk de omina, waarnemingen en door de geleerden gepresenteerde interpretaties te volgen. Zij gaf hem enige vertrouwdheid met de magische en therapeutische praktijken, met de bezweringsgebeden, reinigingsriten en boeteceremoniën, waarmee onheil kon worden afgewend en kwaad bestreden en die de koning herhaaldelijk moest ondergaan.

Maar de opvoeding van een (kroon)prins kon natuurlijk niet opgaan in de schrijfkunst en de wetenschap. Ook in de krijgskunst werd hij getraind en zijn bekwaamheid daarin (die o.a. op de bekende reliëfs over de leeuwenvacht is te zien) was van belang voor zijn prestige en zijn heroïsche uitstraling. „Dit is wat ik alle dagen met een uitgekozen makker deed. Ik galoppeerde op raspaarden en besteeg onstuimige volbloeds. Ik hanteerde de samengestelde boog en deed als een held de pijlen vliegen. Ik slingerde trillende lansen als waren het pijlpunten, en terwijl ik als een wagenmenner(?) de leidsels voerde liet ik de wagenwielen rondsnoeren. Als een wapensmid kan ik zware en lichte schilden laten ... Ik ben een expert met de kennis van de beste specialisten!“. Daarnaast leerde hij ook de militaire tactiek en strategie: „Ik ken de praktijk van het gevecht en de veldslag, ik ben getraind in de slagformatie“, zodat hij ook als aanvoerder van het leger succes kon boeken.

Tenslotte was er ook de meer directe voorbereiding op het koningschap. ‘Tegelijkertijd leerde ik wat passend is voor een koning, ik gedroeg me steeds zoals een vorst betaamt. Ik stelde mij ten dienste van mijn koninklijke vader en verstreekte instructies aan de rijksgroten. Zonder mij werd geen gouverneur benoemd, geen prefect aangesteld. Mijn vader nam de heldhaftigheid, waarmee de goden mij begiftigd hadden waar en kreeg mij zeer lief onder al mijn broers’. Zijn vader liet hem dus praktijkervaring opdoen in het bestuur en de omgang met de rijksgroten, en daarbij leerde hij hoe hij zich diende te gedragen als een echt vorst. Dat zal vooral het geval geweest zijn na zijn officiële benoeming tot kroonprins, waarbij hij het „(troon)opvolgingspaleis“ (*bēt redūti*) als

residentie kreeg, waar zijn training en opvoeding onder deskundige leiding werden voortgezet.

De litteraire en ideologische uitvergroting van de opleiding van kroonprins Assurbanipal is natuurlijk uitzonderlijk. Maar we mogen aannemen dat veel prinses, door alle eeuwen heen, een opvoeding kregen, misschien niet altijd in de school (of kanselarij), maar dan toch aan het hof of in het leger, om een goed bestuurder en legeraanvoerder te worden, om ervaring te verwerven, ook in de diplomatie en in de omgang met bondgenoten, vazallen en overwonnenen. De bewijzen daarvoor vinden we al in de Ur III-tijd en de Oudbabylonische periode, als prinses bestuurlijke en militaire taken krijgen. Koning Hammurabi van Babylon liet twee van zijn zonen tijdelijk in Mari verblijven, vermoedelijk om er „buitenlandse” diplomatieke en militaire ervaring op te doen. De tweede kon, als Mari geen goede optie was, ook naar een van de Syrische steden, Aleppo of Qatna, gestuurd worden. Ook zijn er gevallen waarin kroonprinses blijkbaar reeds tijdens het leven van hun koninklijke vader bepaalde taken overnemen, want de eed wordt bij vader en zoon samen gezworen⁴⁶.

Of en in welke mate koningskinderen in de verschillende perioden leerden schrijven en lezen is onzeker. Maar het moet voor een vorst niet altijd aangenaam geweest zijn voor gebruik van schriftelijke informatie als basis voor beslissingen afhankelijk te zijn van hofschrijvers en geletterde raadgevers, die soms ook eigen ambities en voorkeuren hadden. Daarom was de loyaliteit van de laatsten van vitaal belang, zoals protocollen uit Mari bewijzen, waarin zij de eed moesten afleggen op een stipte en eerlijke vervulling van hun taken en het nakomen van een onbeperkte informatieplicht. En zoals de archieven van Mari bewijzen, waren er veel trouwe dienaren van de kroon die als provinciebestuurder, diplomaat, legeraanvoerder in den vreemde, handelaar, sjeich of priester hun informatieplicht serieus namen.

Hoe men ook denkt over de geletterdheid van Assurbanipal, resultaat van zijn scholing was in ieder geval wel een enorme belangstelling voor de geschreven nalatenschap van de Babylonische cultuur, met name voor de wetenschappelijke werken die op een of andere wijze voor het welzijn van koning, hof en land van betekenis waren. De neerslag van die belangstelling is te vinden in wat „de bibliotheek van Assurbanipal” genoemd wordt, verreweg de grootste collectie van de canonieke literatuur, op instigatie van

⁴⁶ Zie voor een en ander D. CHARPIN, in CHARPIN e.a., *Mesopotamien. Die altbabylonische Zeit* (zie boven noot 6) 254-57. Hij overweegt of de Babylonische prinses in het westen ook niet een soort gijzelaars geweest kunnen zijn, omdat Mari veel hulpvrouwen naar Babylon gestuurd had.

de koning in Ninive bijeengebracht⁴⁷ door verzameling, afschrijven en confiscatie, zoals de daarop betrekking hebbende brieven en oorkonden en de kolofons op de tabletten bewijzen. Voor die wetenschappelijke interesse zijn wij hem grote dank verschuldigd, want zonder de teksten daar verzameld zou onze kennis van de Babylonische cultuur, ook van „kind en opvoeding” veel geringer zijn.

⁴⁷ Over zijn inzet leren we steeds meer, zie de recente studie van G. FRAME en A.R. GEORGE, „The Royal Libraries of Niniveh. New Evidence for King Ashurbanipal’s Tablet Collecting”, *Iraq* 67 (2005), 265-284, met literatuur.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) €20,50 (leden €13,50)
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) €31,75 (leden €20,50)
De egyptische lijkstaf was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstaften uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.
27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) €11,50 (leden €6,75)
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.
28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) €29,50 (leden €20,50)
Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.
29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) €29,50 (leden €20,50)
Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) €36,25 (leden €22,75)

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), „Ik hadde de nieuwsgierigheid”. *De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (1997, 201 p., 54 ill.) €22,50 (leden €14,75)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

33. R.J. DEMARÉE en K.R. VEENHOF (eds.), *Zij Schreven Geschiedenis Historische Documenten uit het Oude Nabije Oosten*. (X + 480 p., 30 illustraties en 8 kaarten) €27,- (leden €20,-)

43 bijdragen gewijd aan historisch gezien belangrijke tekst(groep)en, uit de schriftelijke nalatenschap van het gehele Oude Nabije Oosten, uit de periode tussen 2500 en 100 v. Chr. Geannoteerde vertalingen van officiële inscripties, brieven, oorkonden, autobiografieën, epen, legenden, historiografische teksten, astronomische dagboeken en profetische teksten. Alle vertalingen gaan vergezeld van een inhoudelijk commentaar en een literatuuropgave.

34. J.H. INSINGER, *In het Land der Nijlcataracten*; Bewerking en toelichting: Dr. Maarten J. Raven (VIII + 195 p., 53 ill., 2 kaarten en registers) €32,- (leden €24,50)

Jan Herman Insinger (1854-1918) woonde en werkte bijna veertig jaar in Egypte. Relatief onbekend gebleven, verdient hij toch grotere bekendheid. Als fervent reiziger, fotograaf en kunsthandelaar kende hij Egypte als geen ander. Eén van zijn reisverslagen is bewaard gebleven: het journaal van een reis door het Sudanese deel van Nubië in 1883. Slechts vergezeld door enkele inheemse gidsen en kameeldrijvers maakte Insinger deze reis alleen. Zijn ooggetuigeverslag bevat naast boeiende informatie over land en volk, geologie en waterstaat, flora en fauna, ook aantekeningen over de geheimzinnige monumenten van de diverse Nubische culturen.